รายงานตรวจราชการ

จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน

มณฑลพายัพ

เมื่อเดือน กุมภาพันธ์ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๒

จอมพล สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

อภิรัฐมนตรีและเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ทรงเรียบเรียง

รายงานตรวจราชการ

จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน

มณฑลพายัพ

เมื่อเดือน กุมภาพันธ์ มีนาคม พ.ศ.๒๔๗๒

จอมพล สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

อภิรัฐมนตรีและเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ทรงเรียบเรียง

คำนำ

รายงานนี้ ได้เขียนเปนสำนวนพรรณาและพิสดารหน่อยก็เพราะเห็นว่า จังหวัดแม่ฮ่องสอนเปนท้องที่กันดารห่างไกลไปมายาก คนนอกถิ่นจะได้ไปถึงก็ยังเปนจำนวนน้อย ทั้งประชาชนพลเมืองก็มีลักษณะขนบธรรมเนียมประเพณีต่างกันกับชาวไทยอยู่หลายประการ แต่ถ้าผู้อ่านคนใดประสงค์จะทราบความแต่โดยสังเขปเพียงในสิ่งซึ่งเปนสารสำคัญอันประกอบความคิดทางการเมือง จะอ่านเฉพาะในตอนสรุปความข้างท้ายก็พอ

อนึ่ง กิจการปลีกย่อยอันเกี่ยวในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยโดยเฉพาะ ได้มอบให้ อำมาตย์เอก พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณอยุธยา) เปนผู้ตรวจและเขียนรายงานส่วนหนึ่งต่างหาก และได้ให้รองอำมาตย์ตรี พันหุยอนุราช (บิน โกมารกุล ณนคร) เขียนรายงานระยะทางกับการรับรองอีกส่วนหนึ่งด้วย

เชียงใหม่ <u>สถานที่ราชการ</u> ศาลารัฐบาลต่อขึ้นใหม่อีกปีกหนึ่งด้วยเงินของกระทรวงพระคลัง ฯ ใช้เปนที่ทำการคลังภาคชั้นบน คลังจังหวัดและสรรพากรชั้นล่าง ได้ที่กว้างขวางขึ้น และทำให้แผนกคลังและสรรพากรมารวมอยู่ได้ในศาลารัฐบาล ซึ่งแต่เดิมอยู่เรือนไม้ต่างหากข้ามฟากถนน ศาลารัฐบาลนี้ ถ้าได้ต่อปีกอีกข้างหนึ่งเปนคู่กัน จะได้ที่กว้างขวางดีขึ้นมาก แต่ก็ยังไม่มีเงิน และเท่าที่ใช้อยู่เวลานี้ ก็ยังไม่เบียดเสียดกระเกินไปนัก เรือนไม้ที่เคยเปนที่ทำการแผนกคลัง ได้รื้อลงแล้ว ซึ่งเปนการสมควรอย่างยิ่ง เพราะเดิมเปนบ้านคน ผุพังมืดและคับแคบ ในที่ดินที่รื้อเรือนซึ่งกล่าวนี้ลงนั้น ยังคงมีอยู่แต่ที่ว่าการอำเภอและโรงช้างเผือก ซึ่งเจ้าพระยามุขมนตรีได้จัดขึ้นไว้เปนห้องอ่านหนังสือของประชาชน เทศาดำริจะย้ายที่ว่าการอำเภอไปไว้หน้าเรือนจำ และลงมือปลูกแล้ว และจะย้ายห้องอ่านหนังสือไปที่อื่น ใช้ที่ดินรายนี้สร้างศาล เห็นว่าเปนความคิดที่ถูก เพราะพื้นที่กว้างขวางพอแก่การ และอยู่ใกล้กับศาลารัฐบาลเพียงข้ามฟากถนน จะเปนสง่าดี ศาลทุกวันนี้อยู่ห่าง และใช้เรือนไม้สองหลังสองฟากถนน เปนศาลมณฑลหลังหนึ่ง ศาลจังหวัดหลังหนึ่ง ซอมซ่อไม่เปนพระเกียรติยศ ทราบว่าเงินสำหรับสร้างศาลใหม่ กระทรวงยุติธรรมก็ได้จัดหาไว้แล้ว

ห้องอ่านหนังสือของประชาชนนั้น เปนของเกิดขึ้นใหม่ เจ้าพระยามุขมนตรีใฝ่ใจมาก วิธีจัดการก็ทำนองห้องอ่านหนังสือ ที่กระทรวงธรรมการจัดอยู่ที่กรุงเทพ ฯ สองสามแห่ง ได้ตรวจดูบัญชีคนอ่านหนังสือวันหนึ่ง ๆ มีอย่างน้อย ๒๖ คน อย่างมาก ๔๙ คน ว่าถึงประโยชน์ ก็เห็นจะไม่สู้ได้ อะไรมากนัก.

<u>แผนกทาง</u> สิ่งที่แปลกตาอย่างน่ายินดีเมื่อมาเห็นเชียงใหม่คราวนี้ ก็คือ ถนนหนทางดีขึ้นมาก ถนนในเวียงลาดยางแอสฟัลต์แล้วโดยมาก และตัดเพิ่มเติมขึ้นอีกบางบางสายภายในเขตต์สุขาภิบาล นับว่าสุขาภิบาลเชียงใหม่ทำการแข็งแรงมากอยู่ ครูแฮร์ริส ซึ่งเปน

กรรมการสุขาภิบาล บอกว่า การปกครองนครเวลานี้ เปนดีที่สุดภายใน
๓๙ ปีที่ได้เห็นมา และชมความเด็ดขาดพากเพียรของพระยาอนุบาล-
พายัพกิจ ปลัดมณฑลประจำจังหวัดเชียงใหม่เปนอันมาก ส่วนถนนนอก
เวียง ที่กรมทางทำ ตามเค้าที่ตั้งไว้เดิมแล้ว ก็สำเร็จเรียบร้อยไปแล้ว
หลายสาย เช่นทางไปอำเภอสันทราย,สันมหาพน,และจอมทอง สอง
สายหลังนี้นับว่าสำคัญมาก เพราะเปนทางที่จะนำไปสู่เมืองฝางทาง
เหนือ และไปสู่เมืองเถินต่อเมืองตากทางใต้ ซึ่งจะเชื่อมเข้าหาทาง
ตาก,สุโขทัย,สวรรคโลก ป่อนรถไฟที่สวรรคโลก.

การศึกษา การศึกษาที่เชียงใหม่ เทียบตามส่วน คงเปนอัน
ก้าวหน้ามาก ดังที่เปนมาเดิมแล้ว เหตุเพราะมีโรงเรียนมิสชันนารีเปน
คู่แข่ง แต่ความจริงก็แพ้โรงเรียนมิสชันนารีทุกประการ น่ายินดีแต่ที่
เห็นว่า ยังก้าวหน้าขึ้นอยู่เสมอ โรงเรียนยุพราชสอนถึงชั้นมัธยม ๗
แล้ว แต่โรงเรียนปรินส์รอแยลของมิสชันนารีสอนถึงชั้นมัธยม ๘ โรงเรียน
วัฒโนทัย ซึ่งเปนโรงเรียนหญิงมีมาเดิมแล้ว สร้างสถานที่ใหม่เรียบร้อย
ดี และเพิ่มแผนกกินนอนขึ้น สำหรับนักเรียนหัดเปนครู ที่ส่งมาจากจัง-
หวัดต่าง ๆ ของมณฑล ซื้อบ้านเก่าของเจ้านายเมืองคนหนึ่งเปนที่อาศัย
ดูก็จัดการเรียบร้อยดี นางวิสณฑ์ครุฌการ ภรรยาธรรมการมณฑล เปน
ครูใหญ่ผู้ปกครอง ธรรมการมณฑลเองก็ดูเอาใจใส่ต่อหน้าที่ดี แต่ไม่
ปอปูล่าร์ในสมาคม ตำแหน่งธรรมการมณฑลพายัพ ควรใช้คนที่เข้า
สมาคมได้ดี เปนที่นิยมนับถือ เพราะเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากอยู่ โรงเรียน
หญิงซึ่งได้สถานที่ใหม่นี้ นับว่าสำเร็จด้วยความชวนขวายของเจ้าหน้าที่
ฝ่ายปกครอง โดยคณข้าราชการได้ช่วยกันจัดการเรี่ยไรหาเงินทำ

การลูกเสือและการอนุกาชาด เจริญดี.

แผนกพระศาสนา ระเบียบการภายนอกแห่งคณสงฆ์เรียบ
ร้อยดีขึ้นกว่าที่เคยเห็น ตั้งแต่เข้าเขตต์มณฑลพายัพ ที่มาสวดชยันโต
ตามสถานี ก็สวดทำนองสังโยคแบบหลวงตลอด.

วัดพระสิงห์ เปนอันปฏิสังขรณ์สำเร็จแล้วทุกอย่าง เว้นแต่ตัววิหารพระสิงห์ ยังคงอยู่ตามรูปเดิม กระเบียดช่างชำรุดลงกว่าแต่ก่อน หอไตรที่ทำใหม่ รู้สึกแปลกไปกว่าของเดิมที่ประดับกระจกน้อยกว่า การปฏิสังขรณ์ที่สำเร็จก็เพราะพระศรีวิชัย ซึ่งยังคงอยู่ที่วัดพระสิงห์ เปนผู้มีอภินิหารในทางนี้ ได้เคยปฏิสังขรณ์วัดอย่างใหญ่มาแล้วหลายแห่ง เช่นวัดพระเจ้าตนหลวงเมืองพะเยา เปนต้น เทศาก็จับทางถูก ที่คิดจะเอาใจไว้ยอใช้ หนุนให้ปฏิสังขรณ์วัดสำคัญ ๆ ในมณฑลนี้ต่อไป.

วัดเจดีย์หลวง รื้อพระอุโบสถลงจะสร้างใหม่ อยู่ในความอำนวยของพระอุบาฬี ซึ่งเปนรอบจะมาอยู่เชียงใหม่ยังยืนทีเดียว ลงไปกรุงเทพ ฯ แต่งานพระราชพิธี เจ้าผู้ครองนครสร้างกุฎีถวาย พระอุบาฬีก็นับว่าเปนผู้มีอภินิหารในการสร้างปฏิสังขรณ์เหมือนกัน คงจะสำเร็จได้ เกรงแต่จะแผลงทำนอกแบบอย่างต่าง ๆ อย่างที่ท่านได้เคยทำมา ได้ยินว่าจะซ่อมเจดีย์ด้วย ยิ่งน่ากลัวมาก เพราะพังอยู่กว่าครึ่งแล้ว อาจจะแผลงอะไรขึ้นได้อย่างสะดวกที่ไม่งดงาม ถ้าได้ราชบัณฑิตย์สภายอกแบบให้จะเปนการดี ในการซ่อมวัดเจดีย์หลวง ได้ยินว่าพระอุบาฬีก็ขอร้องให้พระศรีวิชัยช่วยด้วย.

<u>...ราย</u> ทางไปอำเภอสันทราย ระยะทางจากเชียงใหม่ ๔๕ กิโลเม็ตร์ สองข้างทางมีบ้านคับคั่งและเปนที่สวนที่นา มีเหมืองฝายน้ำทำบริบูรณ์

<u>พลเมือง</u> พลเมืองในเขตต์อำเภอสันทรายมีประมาณ ๒๐,๐๐๐ คน สังเกตดูตามสมุดรายงานอำเภอ ถ้อยความมีน้อย ไม่ใคร่มีข้อพิพาท การเปรียบเทียบคดีก็มีน้อย คดีอาชญาก็ไม่มีมาก.

<u>สถานที่ราชการ</u> ที่ว่าการอำเภอเปนแบบเก่า ยังพอใช้ได้ไม่ชำรุดมากนัก ที่พักนายอำเภอปลูกใหม่แล้ว ตามแบบกระทรวงมหาดไทย ดูงดงามดี.

ตัวนายอำเภอ หลวงวิโรจน์รัฐกิจ ดูเปนคนคล่องแคล่วดี เปนคนเอาใจใส่ในการงานไยธามาก เช่นซ่อมสะพาน, ถนนหนทาง, ทำนบ, เหมืองฝาย และปรากฏว่าเปนผู้เข้าใจและชอบการทำเหมืองฝาย ถ้า

ไร่ที่หากินส่วนตัวจะตกด้วยก็เปนการดี ซึ่งนัยว่ายังไม่ปรากฏ.

<u>การเดิรทางไปแม่ฮ่องสอน</u>

วันแรก เวลาบ่าย วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ออกจากเวียงไปโดยรถยนตร์ตามทางหลวง คือทางสันมหาพน ระยะทางถึงสันมหาพน ๖๐ กิโลเม็ตร์ แต่ที่ไปนี้ ไปแยกเสียกลางทาง ตรงบ้านเหมืองผ่า เหนืออำเภอแม่ริม ตามทางเกวียนซึ่งรถยนตร์ยังพอไปได้ แยกไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งเรียกว่าทางไปเมืองปาย ไปพักแรมที่บ้านดอยสะแกง ใกล้สบเปิง คือห้วยน้ำสบต่อกับน้ำแม่ธาว

<u>ภูมิประเทศ</u> ตอนอยู่ในทางหลวงสันมหาพนนั้น เปนไร่นาบ้านเรือนตลอด รู้สึกว่า ภูมิประเทศอุดมดีสำหรับการเพาะปลูก โดยอาศัยเหมืองฝายซึ่งมีอยู่บริบูรณ์ ที่บ้านขัวเปนที่ตั้งอำเภอแม่ริมก็ดีบตั้งสมบูรณ์ หลังที่ว่าการอำเภอออกไปเปนไร่ของพระราชชายา ทำสวนผัก กำลังปลูกตำหนักต่อนข้างใหญ่ ตั้งอยู่บนลาดสูงกว่าระดับถนน ดูเปนภูมิประเทศงดงามน่าสะบาย แต่เมื่อแยกทางที่บ้านเหมืองผ่าไปแล้ว ภูมิประเทศเปนป่าทันที มีบ้านประปรายเปนบ้านป่า ทำไร่ทำนาบ้างเล็กน้อย ที่ดอยสะแกงระดับสูง ๓๘๘ เม็ตร์จากระดับทะเล สูงกว่าเชียงใหม่ ๗ เม็ตร์.

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ เดิรทางจากบ้านดอยสะแกงโดยกระบวนม้าเปนวันแรก ไปพักแรมบ้านป่าแป ระยะทาง ๑๕ กิโลเม็ตร์ ภูมิประเทศเปนเขา เดิรทางตามลำห้วย มีบ้านประปรายห่าง ๆ ในหุบเขาหมู่หนึ่งไม่ใคร่เกิน ๑๐ หลังคาเรือน ไร่นาไม่สู้มีจนน่าประหลาดว่าทำอะไรกินกัน สอบสวนได้ความว่า เข้ามาตั้งค้าเมี่ยงซึ่งมีต้นอยู่ตามพื้นที่เหล่านี้ มีพ่อค้าเดิรมาซื้อ พอได้เงินกินไปปีหนึ่ง ๆ ประมาณสักร้อยบาทต่อครัวเรือน การเก็บเมี่ยงมี ๔ ฤดู คือ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ และเดือน ๑๒ ถึงบ้านป่าแป มีเงี้ยวบ้างแล้วประปราย อยู่ปนกันไปกับคนเมือง แต่เงี้ยวพวกนี้เปนเงี้ยวเข้ามาแต่นอกภายหลังสัญญา จึ่ง

เปนคนบังคับอังกฤษ ที่บริเวณบ้านป่าแป่ว่ามีประมาณ ๕๐ คน กงสุลตั้งเอกแมนไว้เปนผู้ใหญ่ว่ากล่าว ที่พักบ้านป่าแปสูง ๙๕๐ เม็ตร์จากระดับน้ำทะเล กลางวันร้อนปรอทอย่างสูงถึง ๙๔ องศาฟาเรนไฮท์ เวลาพลบค่ำลงไป ๖๑ หัวเช้ามืด ๕๔.

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ เดินทางตอนเช้า ภูมิประเทศคล้ายกับวันก่อน ตอนบ่ายเดินตามห้วยแม่สาครเรื่อยไปจนถึงบ้านสันหอที่พักแรม.

มีคนดอยคือ แม้ว กับ ยาง ลงมาพบที่ที่พัก เปนพวกอยู่บนยอดเขาบริเวณนั้น ในเรื่องคนดอยนี้ ไม่มีอะไรแปลกประหลาดที่จะกล่าวนอกจากที่ทราบกันอยู่แล้ว.

อากาศหนาวร้อนอุกฤษฏ์ยิ่งขึ้นกว่าวันก่อน ปรอทสูงสุดตอนบ่าย ๙๖ องศา สูงสุดตอนเช้ามืด ๔๒ องศา ห่างกันถึง ๕๔ องศาภายในวันเดียว

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ทางเดินขึ้นเขามาก ยิ่งตอนบ่ายด้วยแล้ว เดินเลียบสันเขาและข้ามสันกิ่วต่าง ๆ ตลอดทาง ผ่านจุดสูงสุดที่ดอยกิ่วพระเจ้า ๑๕๔๐ เม็ตร์เหนือระดับทะเล พักแรมที่กิ่วคอหมา ๑๓๙๒ เม็ตร์เหนือระดับทะเล ตามทางเลียบเขานี้ บางแห่งด้านนอกทางเปนลาดเขาชันลึกลงไปหาห้วยและทางก็แคบ น่าหวาดเสียวแก่คนเส้นประสาทไม่ดี แต่ป่างามมาก และพันธ์รุกขชาติเปลี่ยนเปนพันธ์ไม้ยอดเขา มีสนเปนต้น ตามดื่น ที่เรียกกันว่า สนเกี๊ยะ อากาศหอมไปด้วยกลิ่นสน บางแห่งระคนด้วยกลิ่นดอกทะยอม และมีดอกไม้ป่าแปลก ๆ อีกหลายอย่าง เช่นดอกอุ้น สีขาว เปนดอกเล็ก ๆ เบียดกันเปนช่อ ๆ และดอกปอป่า, ดอกแคป่า เปนต้น บางที่ต้นแคป่าใบร่วงเหลือแต่ดอกขาวงามมาก ไม้พื้นดินแปลก ๆ ก็มีหลายอย่าง เช่น เฟื่อรุน และบิโกเนียเปนต้น

ข้ามทิวเขาวันนี้แล้ว เปนอันย่างเข้าสู่ลุ่มน้ำซึ่งไหลลงแม่น้ำแซลวิล หรือ คง.

ที่พักแรมกิ่วคอหมานี้ เปนที่สูงเด่นอยู่ ปกติมักขึ้นชื่อเปนที่หนาวจัด แต่วันนั้นความหนาวกลับลดน้อยยิ่งกว่าวันก่อน.

เดิรทางวันนี้ ไม่พบหมู่บ้านเลย.

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ทางเดิรเปนเขาอย่างวันก่อน แต่ลงต่ำลงไปเรื่อย ตั้งแต่บวกหัวช้างระดับ ๑๒๖๐ เม็ตร์ อันเปนที่พักร้อนลงไปจนถึงตีนดอยปะการะดับ ๕๙๐ อันเปนที่พักแรม.

ตั้งแต่ยอดดอยปะตาต่ำลงมา ภาคป่าเปลี่ยนไป คือไม้สูงที่ชุ่มชื้นหายไป กลายเปนป่าไม้ผลวง ซึ่งทางนี้เรียกว่าไม้ตึง แต่ชะนิดเดียวทั่วไป ทั้งฤดูก็ทิ้งใบโกร๋นหมดไม่งามเลย ในย่านเดิรทางวันนี้ ไม่พบบ้านคนเลยเหมือนเช่นวันก่อน.

ที่พักเชิงดอยปะตานี้ พบกระบืออยู่ในป่า ได้ความว่า ชาวบ้านแถบนี้ไม่มีคอกเลี้ยงกระบือ เมื่อสิ้นหน้านาแล้ว ก็ปล่อยเข้าป่าให้เลี้ยงตัวเอง ถึงฤดูทำนาเมื่อไร เจ้าของจึ่งมาตามไป ถ้าที่ใดมีเสือชุมกระบือมักจัดการป้องกันตน โดยอยู่ด้วยกันเปนกลุ่ม เอากระบือเล็กไว้ในกลางกลุ่ม กระบือที่เห็นณที่พักแรมนี้ เปนกระบือของราษฎรบ้านทุ่งยาว ซึ่งอยู่ริมน้ำปายในทางที่จะไปต่อไป ระยะทางประมาณ ๔ กิโลเม็ตร์.

ได้สนทนากับราษฎรชาวบ้านทุ่งยาว ซึ่งมาทำพลับพลาที่พักที่เชิงดอยปะตา ได้ความว่า หมู่บ้านทุ่งยาวนี้ มีพลเมืองประมาณ ๒,๐๐๐ คน และมีราษฎรอพยพมาเพิ่มขึ้นอยู่เสมอ โดยมากเปนคนเมืองมาจากอำเภอสะเมิง ขุนอาทรทุ่งยาว กำนันเปนคนเชียงใหม่มาอยู่ได้ ๒๐ ปีแล้ว การอาชีพของราษฎร ทำนาและยาสูบ ได้ผลพอบริโภคเอง เหลือได้ขายบ้างเล็กน้อย การขายนั้น คือส่งเข้าไปขายแก่พวกราษฎรที่ทำป่าเมี่ยงในป่า และส่งไปขายเมืองปายด้วย นอกจากนี้ มีรายได้ด้วยการรับจ้างหาบหาม คนมีเงินอย่างอย่างเปนคนร่ำรวยมีมาตรฐานจำนวนราว ๒,๐๐๐ รูเปีย เว้นแต่กะเหรี่ยงคนหนึ่ง ชื่อกาเมลา ทำป่าไม้ ตั้งบ้านอยู่ที่ทุ่งยาว เปนคนมีเงินมาก เพราะทำการ

ก้าใหญ่ ได้สร้างวัดไว้ข้างบ้านด้วย พวกยางหรือกะเหรี่ยงที่อยู่บนดอยก็ลงมาทำบุญเนือง ๆ แต่พวกแม้วนั้นหาทำบุญไม่.

ว่าถึงทางอนามัย ก็ไม่ปรากฏว่าไข้ชุม พยาธิอย่างอื่นในท้องที่ก็ไม่มี การปลูกฝีได้ปลูกทั่วทุกคนแล้ว.

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ออกจากที่พักแรมเชิงดอยปะคา แวะบ้านทุ่งยาว ดูเฒ่าคนหนึ่งปู่แก้ว ซึ่งราษฎรได้เล่าให้ฟังในวันก่อน ว่ามีอายุถึง ๑๑๙ ปี เมื่อได้พบตัวก็เปนน่าอัศจรรย์ ยังเดิรได้ตัวงอหน่อยและต้องจูง แต่หน้าตาไม่ผิดอะไรกับคนแก่ในเรือนอายุ ๘๐ ตายังเห็น หูยังไว ไล่เรียงบอกว่าเกิดปีกุญ นับไป ถ้าเปนปีกุญสัปตศก จ.ศ. ๑๑๓๗ พ.ศ. ๒๓๑๘ ก็ได้ ๑๑๙ ปีเต็ม หรือนับอย่างอายุไทย ๑๑๕ ก็ถูกต้องไม่ใช่หลง ได้พบลูกผู้ชายด้วยคนหนึ่ง ซึ่งว่าเปนลูกสุดท้อง อายุ ๖๔ ปี และยังมีลูกหญิงเหลืออีก ๒ คน นอกจากนั้น ในจำนวนลูก ๗ คน ตายหมดแล้ว ผู้เฒ่านี้ เรียกกันว่า ปู่แก้ว เดิมเปนคนเชียงใหม่ ได้มาตั้งบ้านอยู่ที่นี่ประมาณ ๘๐ ปีมาแล้ว.

จากบ้านทุ่งยาว ลงลาดเชิงเขาเรื่อยไป และออกทุ่งนาเข้าสู่เมืองปาย อันเปนที่ตั้งอำเภอปาย.

ปาย เมืองปายนี้ ตั้งอยู่ริมน้ำปาย เปนหมู่บ้านใหญ่ พลเมืองฉะเพาะในกลุ่มตั้งบ้านนี้ จำนวนราว ๒,๐๐๐ สังเกตภูมิฐานมีแผนผังเมืองอย่างเรียบร้อยเกินคาด ตัดถนนเส้นขนานและเส้นสะกัด ให้ชื่อถนนตามหมู่บ้านของคนต่างถิ่นที่จัดให้สร้างบ้านเรือนอยู่เปนพวก ๆ เช่น ถนนแพร่ เปนที่ตั้งบ้านของพวกที่มาจากแพร่ ถนนเชียงตอง เปนแหล่งของพวกที่มาจากเชียงตอง เปนต้น แผนผังนี้ ว่าได้ทำไว้ตั้งแต่ก่อนตั้งอำเภอตามแบบปกครองอย่างใหม่ และว่าพ่อเมืองคนที่สุด ชื่อ พญาราชเสนา เปนคนจัดทำไว้ เวลานี้ถึงแก่กรรมแล้ว.

สังเกตพลเมืองตามท้องถนนและที่มาประชุมรับรอง มีคนเมืองและเงี้ยวดูจะเปนจำนวนพอประมาณเท่า ๆ กัน และสังเกตเห็นว่าอยู่ระคนปนกันเรียบร้อยดี ทั้งคนเมืองและเงี้ยว แต่เงี้ยวโดยมาก

เป็นคนเข้ามาจากแดนอังกฤษ ภายหลังอังกฤษเข้าปกครอง เงี้ยวที่อยู่มาก่อนนั้นน้อยกว่า เพราะฉะนั้น เงี้ยวที่มาภายหลังเหล่านี้ ก็ย่อมเป็นคนในบังคับอังกฤษ แต่ว่าไม่ใคร่อ้าง นอกจากต้องคดีสำคัญจึงอ้าง แม้แต่กำนันก็ไม่ใช่คนเกิดในท้องที่ แต่เข้ามาอยู่ได้ประมาณ ๔๐ ปีแล้ว ฝ่ายอังกฤษมีกงสุลมาตรวจตราเป็นระยะเวลาราวเว้นปีครั้ง และมาออกตั๋วสำคัญประจำตัวให้แก่เงี้ยวบังคับอังกฤษที่เข้ามาใหม่ คิดค่าธรรมเนียมตั๋วละ ๓ รูเปีย ตั้งเฮดแมนไว้เป็นหัวหน้าด้วย แต่เวลาเข้ามาหาก็ไม่เห็นถือตัวเป็นคนในบังคับ หรือแสดงอัธยาศัยแปลกประหลาดไปกว่าพลเมืองอื่น ๆ อย่างใด มีอาการคารวะเป็นอย่างดี เงี้ยวเชียงตุงก็มีมาอยู่บ้าง.

<u>การสาสนา</u> รู้สึกว่า การปกครองคณะสงฆ์ยังทำระเบียบการมาไม่ถึงจังหวัดนี้ ประกอบทั้งเป็นพระเงี้ยวด้วยโดยมาก การสวดมนต์และแสดงธรรมจึงเป็นระเบียบอย่างเงี้ยวหรืออย่างพะม่า ได้ไปดูวัดเงี้ยวที่ตำบลนี้ ชื่อวัดจองหลวง สร้างเป็นแบบวัดเงี้ยวตามธรรมเนียม คือ ไม่มีอุโบสถ มีแต่ศาลากุฎีตั้งพระพุทธรูปเครื่องบูชารวมกันไปในพื้นเดียวกัน ทำอย่างหรูหรา เสาปิดทอง บัวประดับกระจก พระพุทธรูปส่วนมากทำด้วยไม้ปิดทองแบบพะม่า เจ้าวัดชื่อพระออ อายุ ๘๓ ปี เป็นผู้สร้างวัดนี้ขึ้นเอง เล่าว่า เจ้าฟ้าเมืองนายบวชให้ ได้เข้ามาอยู่เมืองปายประมาณ ๔๐ ปีมาแล้ว เมื่อแรกมานั้น ตำบลนี้มีพลเมืองเพียงประมาณ ๓๐๐ คน สิ่งที่แปลกอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เคยพบ ก็คือว่า สมภารองค์นี้ ใช้กำมะหยี่สีเหลืองเป็นผ้าครอง นัยว่าเป็นเครื่องหมายตำแหน่งสมภาร ต้อนรับปฏิสันฐานอยู่ข้างเก่ง มีจับมือแล้วจูงเข้ากุฎี.

ได้พบฤาษีคนหนึ่ง ชื่ออูคันทะ ว่ามาแต่เชียงดาว สำนักนี้รุกขมูลในป่า ครองผ้าก็คล้ายพระ แต่เป็นสีคร่ำ และสวมหมวกถักสีอย่างเดียวกัน สังเกตดูเป็นผู้ใหญ่อายุ ๖๐ กว่า ทางปฏิบัติถือพรหมจรรย์ฉันเอกาและเว้นมังษาหาร ดูผู้คนนับถือมาก เวลาจะเข้ามายังอำเภอ ราษฎรทำแคร่ ๔ คนหาม มีประทุนไปรับ ครั้นเข้ามาถึง

ก็แตกตื่นดูกันมากอยู่ และเคารพนบไหว้อย่างนับถือมาก ทั้งเสียงดูก็ไม่ปรากฏว่า อวดอ้างมีอิทธิฤทธิ์อย่างหนึ่งอย่างใด คงเปนแต่ผู้แสวงวิเวกเท่านั้นเอง อัธยาศัยก็ดูสงบเสงี่ยมเรียบร้อย.

<u>การป่าไม้</u> บริษัทบอมเบย์เบอร์ม่า ได้เคยตั้งทำ แต่บัดนี้หมดอายุสัญญาเลิกไปแล้ว และไม้สักก็ออกจะบางตา พบเห็นแต่ต้นย่อมๆ แต่ว่ายังมีอยู่อีกในที่ลึก ๆ เข้าไป เวลานี้ราษฎรก็ทำขึ้นบ้าง พนักงานป่าไม้ประจำอำเภอเปนเงี้ยว ไม้ที่ราษฎรทำนั้น ล่องน้ำปายไปลงน้ำคงขายพม่าที่เมาะลำเลิง ซึ่งเปนท่าน้ำของห้างทั้งนั้น แต่ที่ราษฎรได้รับอนุ-ญาตทำอยู่เวลานี้ เปนแต่เพียงไม้เหลือจากที่ห้างบอมเบย์ ๆ ทำ ไม่ใช่เปิดป่าให้ใหม่ กรมป่าไม้ได้ปิดสงวนป่าฝั่งตะวันตกน้ำปายตลอดแล้ว บ้านที่พักของผู้รั้งป่าไม้ ทำถาวรดี ตั้งอยู่ริมน้ำปาย ยกเลิกไปแล้วก็ขายเงี้ยวแม่ฮ่องสอนซื้อไว้เปนเงินเพียง ๘๐๐ รูเปีย ได้ให้ยืมเปนที่พักในการเดิรทางคราวนี้.

<u>การทำกิน</u> ของราษฎรนอกนั้น ก็มีแต่ทำนาพอบริโภค พวกเงี้ยวตั้งร้านขายของบ้าง ของที่ขายโดยมากรับมาจากเชียงใหม่ เปนสินค้าเมืองบ้าง สินค้าฝรั่งบ้าง ซึ่งเปนเครื่องอุปโภคบริโภคตามปกติ.

ตลาดของสดยังเปนตลาดนัด ๕ วันครั้ง แต่ปลูกโรงตลาดไว้เรียบร้อยตามแบบที่เห็น ๆ อยู่ในมณฑลพายัพ ของขายมีทั้งของสุกและของสด.

<u>การไปรษณีย์</u> ไปรษณีย์มีผู้ตั้งเปนเอเย็นต์ตามระเบียบใหม่ของกรมไปรษณีย์โทรเลข แต่ได้ความว่าหนังสือยังมีน้อย บางวันไม่มีเลยถ้าไปเว้นวันหนึ่งจะมีสักฉะบับหรือสองฉะบับ ผลประโยชน์ที่เอเย็นต์ได้เพียงเดือนละ ๑๔ – ๑๕ บาท ซึ่งตามระเบียบกรมไปรษณีย์โทรเลขต้องจ่ายเงินเพิ่มให้ ให้คงมีรายได้เดือนละ ๓๐ บาท แม้กระนั้นก็ดียอมเห็นคุณของการตั้งเอเย็นต์ไปรษณีย์ เพราะถ้าไม่มีแล้ว ราษฎรก็จะไม่มีทางสื่อสาร นอกจากฝากไปมากับคนเดิรทาง แต่ถ้าจะตั้งออฟฟิศไปรษณีย์หลวง ก็ย่อมต้องสิ้นเปลืองยิ่งกว่านี้มาก คงไม่เปนอันตั้งได้

ใช้วิธีเกเย็นดี่นี้ ทางราชการสิ้นเปลืองและจะขาดทุนก็เพียงเล็กน้อย แต่ประชาชนได้รับประโยชน์.

การปกครอง สถานที่ทำการทำด้วยไม้จริง กว้างขวางตามแบบเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ มีหรุดและชวนอยู่บ้าง ได้สั่งให้แก้ไขแล้ว นอกจากนั้นก็ดูแขงแรงดี.

งานอำเภอออกจะมีน้อย หลวงนิคมเปาวเขตต์ นายอำเภอ ปรากฏเคยถูกออกเรื่องใช้อำนาจลงโทษราษฎรทางเมืองน่าน แล้วกลับเข้ารับราชการใหม่ ดูก็พอทำการได้ ขยันหมั่นเพียร แต่ปรากฏทางพระยาราชเสนาตรวจ ว่าการเปรียบเทียบคดีไม่ใคร่อนุโลมตามบทกฎหมาย นอกจากนั้นก็เรียบร้อย จำนวนคนเกิดตาย สังเกตตามรายงานพอประมาณกัน จะได้กำไรก็แค่น้อย สัตว์พาหนะในท้องที่ เทียบตามส่วนจำนวนโคกระบือ รู้สึกว่ามีมามากพอใช้.

ตำรวจ โรงตำรวจทำเปนป้อมค่าย อย่างที่ทำขึ้นในมณฑลนี้ภายหลังเงี้ยวจลาจล ตำรวจโดยมากใช้คนจ้าง และเปนคนเมือง มีเงี้ยวอยู่คนเดียว สังเกตเห็นวินัยอ่อนมาก และออกจะเปนเรื่องวินัยอ่อนทั่วทั้งมณฑล ได้ต่อว่าพระยาพิทักษ์หวยหาญ ผู้บังคับการแล้ว แต่ก็น่าเห็นใจที่ไม่ใคร่จะได้นายตำรวจที่คงแก่เรียนมาอยู่ทางนี้ ยังมีนายตำรวจพวกที่ขึ้นจากพลตำรวจโดยความชอบครั้งปราบเงี้ยวจลาจลนั้น เปนลูกคุ้มถวงอยู่เปนจำนวนมาก.

การศึกษา ได้ดูโรงเรียนประชาบาล ณตำบลที่ตั้งอำเภอนี้ ยืมวัดร้างเปนโรงเรียน ดูแต่ผิว ๆ ก็พอใช้ได้, แต่เมื่อตรวจการละเอียดเข้า การยังโลเลเกือบจะเปนว่า ได้ตั้งขึ้นแต่ชื่อ ครูได้เงินเดือนถึง ๒๐ - ๓๐ บาท เพราะหาคนยาก แต่ความรู้ไม่พอเปนครู การสอนใช้ไม่ได้ นักเรียนอ่อนความรู้ทั้งหมด ตลอดจนถึงชั้นประถมสี่ กับตรวจตามบัญชี ปรากฏนักเรียนขาดเรียนอยู่เปนอันมาก ได้สั่งให้นายอำเภอช่วยเตือนผู้ปกครองให้กวดขัน อย่าให้เด็กขาดเรียน นักเรียนเด็กคนเมืองกับเงี้ยวเรียนปนกัน เห็นผลแต่สำเนียงคำพูดเปนไทยได้ การบริหาร

ร่างกายยังสกปรกอยู่มาก เช่น เล็บ.ฟัน เปนต้น ได้ดูโรงเรียนประชาบาลอีกแห่งหนึ่งที่ตำบลเวียงเหนือ ปลูกโรงเรียนเปนโรงโถงติดพื้นดิน เห็นว่าไม่เปนการบกพร่องอย่างใด กลับเข้าใกล้หลักอนามัย ซึ่งนิยมให้ตั้งโรงเรียนกลางหาว ความสกปรกของนักเรียนก็เหมือนกันกับที่ตำบลเวียงใต้ แต่การสอนไม่ได้ดู.

<u>ตำนาน</u> ได้ไปดูเวียงเหนือ ซึ่งเปนเมืองเก่า อยู่เหนือน้ำปายขึ้นไป ห่างจากเวียงใต้ประมาณ ๒ กิโลเม็ตร์ มีคูและเทินโดยรอบ กว้างยาวราว ๔๐๐ เม็ตร์ เวลานี้มีคนอยู่เปนตำบลหนึ่ง เวียงเหนือนี้ เจ้าไชยสงครามเชียงใหม่ ได้ยกครัวมาตั้งประมาณ ๖๐ ปีมานี้ ก่อนนั้นเมืองปายได้ร้างไปครั้งหนึ่ง โดยเจ้าฟ้าโกหล่าน (เงี้ยว) ยกมาตี ดั่งแจ้งในตำนานเมืองแม่ฮ่องสอนซึ่งแนบข้างท้ายนี้ ครั้นพญาดำรง ฯ ได้เปนพ่อเมืองขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๒๖ จึ่งได้ย้ายไปตั้งเมืองใหม่ที่เวียงใต้ อันเปนที่ตั้งอำเภอปัจจุบันนี้ พญาราชเสนา เปนบุตรพญาดำรง ฯ เปนพ่อเมืองต่อมาจนตั้งอำเภอตามแบบปกครองอย่างใหม่ ใน ร.ศ. ๑๑๙ พ.ศ.๒๔๔๓ /

<u>อุตสาหกรรม</u> ที่ตำบลเวียงเหนือนี้ มีอุตสาหกรรมแปลกสำหรับท้องที่อย่างหนึ่งก็คือ โรงตำเข้าด้วยอาศัยแรงน้ำ เรียกว่า "มองน้ำ" มีล้อระหัดลงในทางน้ำ ซึ่งมีเพลาต่อมาตีกระเดื่อง เวลาน้ำแรง อาจจะเดิรได้ ๕ กระเดื่องพร้อมกัน เจ้าของเปนคนเมือง รับจ้างตำเข้าด้วยเครื่องนี้.

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ออกจากเมืองปาย เดิรตามห้วยแม่ของน้อยเปนส่วนมาก แล้วจึ่งแยกไปตามห้วยแม่นะ แม่ของน้อยน้ำไหลแรงในลำห้วยมีศิลาและกรวดมาก ห้วยแม่ของน้อยนี้ ฤดูน้ำมากคงล่องไม้ลงสู่น้ำปายได้ เพราะเห็นมีไม้สักลากมากองไว้ริมน้ำ หมู่บ้านมีบ้างตอนเชิงดอย ใกล้ข้างเมืองปาย มีไร่นาเปนหย่อม ๆ เปนนาโคกนาเขา.

ในตอนหลัง เมื่อเดิรทางตามห้วยแม่นะ เลียบตามไหล่เขาตอนสูงขึ้นไป พันธุ์รุกขชาติเปลี่ยนเปนอย่างเขาสูง มีสนเปนต้น สนนี้คิดว่าจะงอกงามได้ก็แต่ในระดับสูง ๕๐๐ เม็ตร์ขึ้นไป ใกล้ไปข้างที่ตก ทาง

เดิรลึกลงไปหาระดับลำห้วยแม่มะ รู้สึกว่าอากาศและพื้นดินชื้น ต้นไม้ชะอุ่ม มีไม้เลื้อยตามลำต้น.

ที่พักแรมเชิงดอยแม่มะ อยู่ใกล้ลำห้วย ระดับ ๕๗๐ เม็ตร์ อากาศหนาวและชื้นมาก.

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ จากที่พักเชิงดอยแม่มะ เดิรทางทิ้งห้วยแม่มะขึ้นเลียบไหล่และสันเขาสูง ถึงดอยกิ่วลมเปนจุดสูงสุด ๑๖๒๐ เม็ตร์เหนือระดับทะเล แล้วข้ามห้วยอุงไต่ดอยปางอุงลงไปพักร้อนที่เชิงดอย.

ในระวางนี้ ผ่านเขตต์อำเภอปาย ผ่านเข้าเขตต์อำเภอม่วยตอ คืออำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน ได้พบและสนทนากับขุนเปรมปางมะผ้า เงี้ยวกำนันตำบลปางมะผ้า พาลูกบ้านมาทำพลับพลาที่พัก กำนันผู้นี้ดูเฉลียวฉลาดได้ราชการดี ตัวเองเกิดในแดนอังกฤษ เข้ามาอยู่ที่แม่ฮ่องสอนก่อน แล้วจึ่งย้ายมาตั้งภูมิลำเนาอยู่บ้านแม่นา ใกล้บ้านปางมะผ้า พลเมืองเงี้ยวในแถบนี้ โดยมากเปนคนเกิดนอกประเทศ ที่เกิดในนี้มีน้อยกว่า และมีอายุเวลานี้อย่างมากเพียง ๔๐ - ๕๐ ปี มีพลเมืองเงี้ยวในแดนอังกฤษอพยพเข้ามาตั้งอยู่ใหม่เสมอ โดยมากมาแต่เมืองมอกใหม่ ซึ่งมีระยะทางเดิรจากปางมะผ้าข้ามน้ำซัลวินไปรวมประมาณ ๖ คืน กำนันเล่าว่าที่มอกใหม่เปนที่ประชุมชนใหญ่กว่าแม่ฮ่องสอน มีเจ้าฟ้าครองเมือง การที่คนอพยพเข้ามา เปนเหตุเพราะถูกเกณฑ์ใช้การมากนัก โดยไม่ให้ค่าจ้าง เช่นเกณฑ์ทำการป่าไม้ของเจ้าฟ้าเปนต้น ทั้งภาษีต่าง ๆ ก็เก็บแรง จึ่งเดือดร้อน ครั้นมาอยู่ทางนี้ มีความสุขมาก ถามว่าทางฝ่ายนี้ บางเวลาก็มีการเกณฑ์หรือขอแรงเหมือนกัน เช่นทำพลับพลาทำทางเปนต้น ไม่เดือดร้อนกันหรือ ตอบว่าไม่มีใครบ่นเลย เพราะชี้แจงได้ว่า เปนการกุศล ทำเสร็จแล้วเขาก็ไป "หยาดน้ำ" (จรวดน้ำ) ถามถึงเงี้ยวในบังคับอังกฤษ ขุนเปรม ฯ บอกว่าไม่มี ที่เข้ามาอยู่นี้เต็มใจเปนคนในบังคับสยามทั้งสิ้น แม้กงสุลมาตรวจก็ไม่มีใครเข้าหาหรือขอตั๋วประจำตัว คนทุกคนที่เข้ามาใหม่ ขุนเปรม ฯ เกลี้ยกล่อมให้ถือตัวเปนคนในบังคับสยาม ถ้าใครไม่ตกลงด้วยก็ไล่กลับไป ไม่ยอมให้อยู่ ผู้ที่อพยพเข้ามาเหล่านี้มาแต่คนดี ๆ ไม่มีคนเกะกะหรือโจรผู้ร้าย หนีอำนาจกฎหมาย เหตุฉะนั้น

จึ่งไม่มีโจรภัยหรือมีเหตุวิวาทฆ่าร้ายซึ่งกันและกันเลย แต่ทางแดนอังกฤษนั้น มีวิวาทฆ่ากันมาก เวลานี้ได้ข่าวว่า มีโรคร้ายในแคว้นเงี้ยวอังกฤษ เปนโรคอะไรไม่แน่ แต่ข่าวว่า ตายภายในสองสามวัน กำนันจึ่งห้ามไม่ให้ใครเข้าออกชั่วคราว.

การอาชีพ อาชีพของพลเมืองมีแต่การทำนาเปนพื้น พอได้บริโภค การค้าขายมีบ้าง ที่เปนสำคัญนั้น คือสีบรัก เพราะต้นรักแถบนี้มีชุม น้ำรักนำออกไปขายนอกแดนที่มอกใหม่ ส่วนคนทางโน้นนำวัวมาขาย เพราะทางนี้ลักษณ์ที่นาและยังไม่มีพอทำนา.

ที่พักวันนี้ มีหญิงทำของกินเล็กน้อยมาขายประมาณสัก ๒๐ คน และเดินมาแต่บ้านไกล บอกว่าการขายของนั้น ไม่เปนความมุ่งหมาย มีของมาแต่ "จิ๊ก ๆ จ็อก ๆ " (เล็ก ๆ น้อย ๆ) ข้อสำคัญนั้นอยากจะได้มาเห็น "เจ้าหอคำ"

ตอนที่ ๒ เดินทางพ้นห้วยอุมองตลอดทาง ไปพักแรมที่เชิงดอย ระดับ ๔๒๐ เม็ตร์.

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ออกจากที่พักแรม เดินพ้นห้วยอุมองไปก่อน แล้วข้ามไปเลียบห้วยแม่ลาง เปนทางลงเขาสู่พื้นต่ำลงไปจนถึงที่พักแรมบ้านปางมะผ้า ระดับ ๖๔๐ เม็ตร์ หมู่บ้านนี้ บ้านเรือนไม่สู้แน่นหนานัก ตั้งอยู่ริมฝั่งห้วยแม่ลาง สังเกตดูตอนนี้ทางน้ำก็กว้างพอใช้ ไม่ใช่ห้วยซะนิดเล็ก เปนแต่แล้ง จึ่งมีน้ำอยู่แต่ในร่อง ควรเปนลำน้ำที่ล่องไม้ได้สะบาย ห้วยแม่ลางนี้ ไหลลงแม่ของใหญ่ ๆ ไหลลงแม่ป่าย แม่ป่ายไหลลงแม่คงหรือซัลวิน แต่เมื่อห้างบอมเบย์เบอร์มาทำไม้อยู่ที่นี่นั้น หาได้ล่องลงทางแม่ลางไม่ เพราะตอนใต้น้ำลงไปจากนี้แห่งหนึ่ง มีผาคร่อมน้ำ ซุงลอดไม่ได้ ยังติดค้างอยู่จนทุกวันนี้ก็มี เหตุฉะนั้น ฝรั่งจึ่งทำเครื่องกว้านจักร์ชักรอกขึ้นข้ามดอยทางทิศตะวันตก นำลงล่องไปทางห้วยอื่นซึ่งลงสู่น้ำของใหญ่และน้ำป่ายเหมือนกัน.

ที่ตำบลนี้ แม้เปนหมู่บ้านเล็ก ก็มีสถานีตำรวจภูธร ได้ความว่าตั้งขึ้นไว้ในครั้งมีฝรั่งมาทำป่าไม้ เพื่อจะได้ช่วยป้องกันโจรภัย แต่บัดนี้

การป่าไม้ของห้างบอมเบย์ ฯ เลิกล้างไปแล้ว ตำรวจที่นี่ก็มีงานน้อย โจรกรรมก็ไม่มี ถ้าจะยุบสถานีรวมอัตราและคนไปไว้ที่จังหวัดแม่ฮ่องสอนอาจจะได้ประโยชน์ยิ่งกว่า เพราะจะได้เพิ่มกำลังทางโน้นในการตรวจตรา หรือจ่ายไปในเหตุการณ์พิเศษ.

วันที่ ๑ มีนาคม จากปางมะผ้า ซึ่งตั้งที่ห้วยแม่ลางข้ามเขาไปทางตะวันตก ตามเส้นทางเดินข้ามและอ้อมเขานี้ เป็นทางที่บริษัทป่าไม้ใช้ลากไม้ขึ้นจากห้วยแม่ลางไปลงห้วยอื่น มีไม้หมอนทอดขวางทาง เพื่อสะดวกแก่การลากไม้ในที่ไปลำบาก เช่นทางขึ้นชันเป็นต้น มีผู้แถลงว่า การลากไม้นี้ ใช้ช้างบ้าง กระบือบ้าง เป็นตอน ๆ นับว่าเป็นการใหญ่พอใช้ เพราะสังเกตว่า มีรอยทางลากไม้เช่นนี้ไม่เป็นระยะไม่น้อยกว่า ๖ กิโลเม็ตร์.

ระยะทางวันนี้ มีขึ้นเขาลงเขาชันมากหลายแห่ง เช่นจากเขาปางมะเรือข้ามห้วยลูกเข้าหลามไปแล้ว ขึ้นดอยถ้ำมะแกง จุดสูงสุด ๙๘๐ เม็ตร์ และต่อไปลงดอยถ้ำมะแกง ทั้งขาขึ้นขาลงชันมากทีเดียว นับว่าเดินทางวันนี้เป็นอย่างลำบากกว่าที่เดินมาแล้ว ด้วยตรงที่ชันนั้น พื้นมักเป็นศิลาปนระคนด้วยกรวดทราย ทำให้เหยียบถลา เมื่อม้าได้ลงเท้าหลังมักถลาตามเท้าหน้า บางแห่งม้าบางตัวกลัวไม่ยอมเดิน คนขี่ต้องลงเดินและจูงม้าตามไปหลังเปล่า ตอนที่ลำบากที่สุดนั้น อยู่ระหว่างระยะ ๔๓ ถึง ๔๑ กิโลเม็ตร์จากแม่ฮ่องสอน.

อนึ่ง การลงเขาดอยถ้ำมะแกงนี้ มีสิ่งที่น่าสังเกตคือ ลงเป็นคั่น ๆ เมื่อลงอย่างชันมาตอนหนึ่งแล้วถึงสันเขาต่ำลงไปชั้นหนึ่ง ซึ่งเกือบจะเป็นพื้นราบ แล้วลงต่อไปทำนองนี้ เบ็ดเสร็จถึง ๗ ชั้นด้วยกัน เหมือนคู่คั่นบันไดมหิมา ถ้าจะให้ชื่อว่า บันไดยักษ์ ก็จะพอฟังได้.

พักร้อนห้วยแม่ของ มีน้ำบริบูรณ์ แม่ของนี้เป็นลำห้วยค่อนข้างข้างใหญ่ ไหลลงน้ำปาย เป็นทางล่องไม้สำคัญอันหนึ่งเหมือนกัน.

จากที่พักร้อน ข้ามห้วยแม่ของ แล้วเดินตามห้วยแม่สาน เป็นห้วยเล็ก ๆ แล้วขึ้นดอยแม่สุยะ ข้ามไปลงบ้านแม่สุยะ ซึ่งตั้งอยู่ริมแนวแม่สุยะ

เปนที่พักแรม ตอนหมู่บ้านและที่พักแรมนี้ มีเขาเปนรูปหน้าผาชันตั้งอยู่โดยรอบหลายลูกด้วยกัน.

วันที่ ๒ มีนาคม เช้าเดิรพ้นห้วยน้ำกึ๊ดก่อน แล้วขึ้นข้ามดอยกว้างสูง จุดสูงสุดที่ผ่าน ๘๐๕ เม็ตร์ ไปพักแรมที่ห้วยสลอบ.

ทิศทางเดิรส่วนใหญ่ในวันนี้ เปลี่ยนจากทิศเดิมซึ่งเดิรอยู่ตะวันตกเฉียงเหนือเบนลงไปเปนทิศใต้ ว่าโดยแผดิจูด เมืองปายอยู่สูงกว่าแม่ฮ่องสอนหน่อยหนึ่ง ถ้าขีดทางตรงเปนเส้นกาบิน จะเปนตะวันตกเฉียงใต้ แต่ทางเดิรอยู่ในตามความจำเปนแห่งการเดิรเขาเดิรห้วย ออกจากป่ายยังต้องขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนืออยู่ก่อน จนถึงวันนี้จึ่งได้เริ่มเบนลงใต้.

เวลาบ่ายไปพักแรมบ้านห้วยผา พื้นที่เปนทุ่งระหว่างเขาโดยรอบ เวลาได้ตามดอยก่อนจะลงยังทาง แลเห็นไร่นาจากดอยได้แต่ไกล พื้นที่อันเปนทางแคบ ๆ ระหว่างเขาเช่นนี้ ย่อมเปนทางน้ำเดิร เหมาะแก่การทำไร่นา แต่ก็ไม่มีที่นาได้กว้างขวางมากนัก ทำกันไปจนชนเขาที่ชัน ที่ใดเปนพื้นที่สูงลาด ก็ทำนาเปนขั้นบันได รูปภูมิประเทศเปนดังนี้ ทุกแห่งที่มีบ้านตั้งอยู่ แม้แต่เมืองแม่ฮ่องสอนเองก็เช่นเดียวกัน หมู่บ้านห้วยผานี้ตั้งอยู่ชิดเชิงดอย พอลงจากที่ชันก็ถึงหมู่บ้าน มีชาวบ้านหญิงชายออกตั้งแถวคอยรับตรงทางเข้าบ้าน ทุกคนถือพานข้าวตอกดอกไม้ แล้วพากันตามไปยังที่พักแรม ซึ่งเขาปลูกในที่ชายเหมือยทุ่งนอกบ้าน.

วันนี้ได้สนทนากับชาวบ้านหญิงชาย มีกำนันเปนหัวหน้า บอกว่าเปนสุขดีอยู่ ทำนาพอได้ข้าวกินเสมอ ไม่ขาดแคลน.

พลเมือง หมู่บ้านนี้ ส่วนใหญ่เปนเงี้ยวเกิดในนี้ มีคนที่เกิดนอกแต่คนแก่ ๆ เฒ่า ๆ คนในบังคับอังกฤษมีสัก ๑๐ คนเท่านั้น.

อนึ่ง วันนี้ฟังคำพูดได้ความขึ้นใหม่ว่า พวกเงี้ยว— จังหวัดนี้เรียกคนในบังคับอังกฤษว่า "มหามิตร์" รู้สึกแปลกอยู่ สอบสวนว่าเปนสำนวนพม่าเรียกเช่นนั้นในประเทศพม่าช้านานมาแล้ว ไม่ใช่เกี่ยวด้วยการที่ประเทศสยามและอังกฤษเปนสัมพันธมิตร์ร่วมสงคราม แต่ซักฟอกเท่าใดก็ไม่มีใครให้การได้ ว่าเหตุใดจึ่งใช้สำนวนมหามิตร์ ถ้าจะลอง

เดาก็มีทางหนึ่งว่า บางทีเมื่ออังกฤษได้เมืองพะม่าตั้งเกลี้ยกล่อมประชาชนให้เลื่อมใส อาจจะได้ชี้แจงหล่อน้ำใจว่า เขาเข้าไปเปนมิตร ไม่ใช่ศัตรู เสมือนดั่งว่าพะม่าเปนมหามิตรของคนอังกฤษ แต่อย่างไรก็ดี คำมหามิตรนี้ทางจังหวัดแม่ฮ่องสอน ประชาชนเข้าใจความหมายดั่งกล่าวนั้นอย่างขึ้นใจทั่วไป จะไปในที่ใด ๆ ถามถึงมหามิตร ก็ได้รับคำตอบอย่างซึมทราบ ถ้าใช้สำนวนถามว่า คนในบังคับอังกฤษ บางคนกลับอึกอักไม่เข้าใจว่าหมายถึงอะไร.

รู้สึกว่า พลเมืองชาวบ้านที่มาพบสนทนากัน มีความยินดีมากที่ได้เห็นเจ้านาย และแสดงความคารวะอย่างสูง แต่โดยนิสสัยไทยเงี้ยวสังเกตเห็นว่า สีหน้าไม่ใคร่อ่อนหวานแจ่มใสเหมือนคนไทยเมือง.

อนึ่ง คนบ้านนี้มีคอพอกอย่างชุกชุมมาก ยิ่งผู้หญิงด้วยแล้ว ทั้งแก่ทั้งเด็กเปนคนคอพอกไม่น้อยกว่า ๘๐ เปอร์เซ็นต์ แม้ผู้ชายก็มีคอพอกอยู่บ้าง เรื่องโรคคอพอกนี้ ได้เคยเห็นทางเชียงราย, เชียงแสนชุกชุม ทางโน้นกล่าวกันว่า เปนที่ว่านชะนิดหนึ่งงอกตามริมห้วย น้ำที่ชะว่านนี้บริโภคเข้าเปนเหตุให้คอพอก ถึงแก่มีประเพณีว่าเวลาเดินทาง ใครเห็นว่านเช่นนั้นเข้า ให้พึงตัดทิ้งเสีย แต่คำที่กล่าวนี้ จะฟังได้ในทางวิทยาเพียงใดสงสัยอยู่ เหตุว่าวิสัยชาวบ้านจะตักน้ำกินทางพายัพนี้ ได้เคยเห็นมามิใคร่จะตักตรงจากลำห้วย มักจะขุดทรายตักน้ำซึมเปนเครื่องกรองอยู่แล้ว อย่างไรก็ดี เหตุที่คอพอก ทางวิทยายอมกล่าวว่า เปนเพราะขาดธาตุไอโอดีนในอาหารและน้ำ อาจป้องกันด้วยให้กินไอโอดีนเปนครั้งคราว หมอคอร์ทที่โรงพยาบาลแมคคอร์มิค เมื่อได้สนทนากันคราวนี้ มีความเห็นว่า จะไม่เปนแต่น้ำอย่างเดียว คิดว่า การกินเข้าเหนียวเปนนิตย์ ประกอบกับน้ำดื่มทางนี้ จะเปนเหตุผสมกันให้เกิดคอพอกได้ อย่างไรก็ดี ตามที่เดินทางมาคราวนี้ สังเกตเห็นว่า มีคอพอกชุมเปนแห่ง ๆ ไม่เหมือนกันทุกตำบลไป เช่นอย่างบ้านห้วยยานี้ เปนที่คอพอกดกดื่นแห่งหนึ่ง ดูก็น่าจะเกี่ยวกับน้ำกินที่มีธาตุต่างกันฉะเพาะแห่ง.

วันที่ ๓ มีนาคม ทางเดินวันนี้ ที่จะไปถึงเมืองแม่ฮ่องสอน มี

ทางตรงเดิรทางเขา แต่ที่ตกลงเลือกเดิรทางทุ่ง เพื่อจะได้ดูหมู่บ้านหลายหมู่ ซึ่งตั้งอาศัยน้ำห้วยแม่สะงี.แม่สะงา แม่สะงีไหลลงแม่สะงา แม่สะงาไหลลงน้ำปาย ที่ปางหมูอันเปนที่พักร้อนในวันนี้ หมู่บ้านที่ผ่านในระยะนี้ นับแต่บ้านห้วยผาไปโดยลำดับ คือ บ้านหมอกจำแป่,บ้านแม่สะงา,บ้านคุงป่าสัก, และบ้านปางหมู ส่วนตั้งอยู่ในทุ่ง มีไร่นาบริบูรณ์จดขอบเขา เปนทุ่งแคบแบบเดียวกันกับที่บ้านห้วยผา.

ห้วยแม่สะงานี้ นับว่ามีคุณมาก ด้วยทั้งสองฟากได้รับน้ำนี้เกื้อกูลโดยอาศัยเหมืองฝายชักน้ำเข้านา อาจทำนาได้ทุกฤดูกาล บางแห่งในเวลานี้ กำลังลงกล้าอยู่ก็มี กำลังไถก็มี แต่ส่วนใหญ่ได้เก็บเกี่ยวเสร็จฤดูไปแล้วเปนเวลาว่างนา แปลว่า ใครอัตคัดเข้าขึ้นมา หรืออัตคัดเงินทอง อยากจะได้เข้าขายมาก ก็ทำกันขึ้นใหม่ได้ โดยไม่ต้องรอฤดูกาล ใครรู้สึกบริบูรณ์อยู่แล้ว ก็หักผ่อนไม่ทำ.

หมู่บ้านซึ่งกล่าวนามมานั้น เปนหมู่ใหญ่บ้างเล็กบ้าง พลเมืองส่วนใหญ่เปนไทยเงี้ยว แต่ปรากฏว่า มีเงี้ยวมหามิตร์เข้ามาอยู่มากกว่าที่ห้วยผา บ้านหมู่ใหญ่ที่สุดนั้น คือ บ้านปางหมู.

ที่บ้านคุงป่าสัก ได้แวะดูการทำกระดาษสา เปนอุตสาหกรรมอย่างเตี้ย ๆ ของพื้นเมือง ทำนองก็อย่างทำกระดาษข่อย วิธีทำ ตัดลำต้นมาเผาแล้วฉีกเปลือกหรือกาบออก แกนไม่ใช้ เปลือกไม้นั้นเอาออกผึ่งแดดแล้วแช่น้ำ ต่อนี้ไป เอาลงต้มแล้วใช้ตะลุมพุกทุบจนอ่อนเปื่อยแล้วเอาลงแผ่ในผ้าซึ่งกรอบสะดึงหล่อน้ำ เมื่อชีแผ่ลงได้ที่แล้ว เอากรอบสะดึงออกผึ่งแดด พอแห้ง เอาถ้วยรูปมะนาวตัดคว่ำลง ใช้ปากถูให้กระดาษเกลี้ยง แล้วจึงลอกแผ่นกระดาษจากผ้ากรอบ สะดึง สัณฐานก็เหมือนกระดาษข่อย แต่ดูเหมือนจะเหนียวกว่า อีกอย่างหนึ่งทำหนาและเปนผืนใหญ่สำหรับใช้ปูนอนได้ ถามราคาดูรู้สึกว่าแพงมาก ถ้ากระดาษฝรั่งมาถึงได้สะดวกเมื่อใด จะไม่มีทางขายกระดาษสานี้เลย ถึงแม้จะคิดค่าระวางบรรทุกเปนอย่างแรง ตามราคานี้ กระดาษฝรั่งก็คงจะยังถูกกว่าเปนแน่ อนึ่งตามวิธีที่ทำ ดูน่าจะเปลืองต้นสาเปนอันมาก

บ้านปางหมู่ตั้งอยู่ริมน้ำปาย ตอนนี้ดูกว้างมาก แต่เวลาแล้งนี้ น้ำก็ย่อมเดิรอยู่แต่เพียงในขอบร่อง แต่ร่องนั้นก็กว้างพอใช้ ส่วนในพื้นห้วยนอกร่อง เปนที่เพาะปลูกตลอดไปอย่างอุดม เช่นยาสูบและผักต่างๆ เปนต้น สังเกตเห็นว่า สิ่งที่ปลูกลงเขียวชะอุ่มงดงามดีทุกอย่าง เหตุฉะนี้ เงี้ยวทางแดนอังกฤษจึ่งพากันเข้ามามากขึ้นอยู่เสมอ โดยที่กล่าวว่า ทางโน้นไม่มีทุ่งพอทำกิน.

อนึ่ง น้ำปายตอนล่างนี้ ปรากฏว่า มีเรือค้าขายเดิรขึ้นล่องได้ตั้งแต่ในแนวแม่ฮ่องสอนลงไป มีท่าเรือสำหรับขึ้นเดิรทางไปแม่ฮ่องสอน และลำเลียงสินค้าเข้าออกทางน้ำ ออกไปแม่น้ำสัลวินในแดนอังกฤษ แต่ต้องเปนเรือขนาดย่อม ๆ เท่านั้น.

ทางเดิรจากปางหมู่ไปแม่ฮ่องสอนในระยะ ๖ กิโลเม็ตรนั้น เปนทางป่า โดยทิ้งน้ำปาย อ้อมเขาลูกหนึ่ง ซึ่งอยู่ขอบทุ่งไป แต่พื้นที่ก็ยังต่ำ ไม่ต้องขึ้นเขาสูง และค่อนข้างราบ.

การทำสะพาน พวกเงี้ยวออกจะแข็งแรง ถือเปนบุญอันหนึ่ง เหมือนการสร้างวัดสร้างศาลาสาธารณประโยชน์.

ผู้ใดสร้างสิ่งซึ่งเปนกุศลสาธารณประโยชน์ดังนี้ ก็ให้คำนำชื่อเรียกกันเปนเกียรติยศ เช่นผู้ที่สร้างวัดเรียก "จอง" เปนคำนำชื่อ (จอง แปลว่าวัด) หรือลุงจอง หรือปู่จองตามควรแก่อายุ ทำนองเดียวกัน ผู้บำรุงวัดได้ชื่อว่า "จองอุปการ์" ผู้ทำศาลาได้ชื่อว่า "สะล้อย" (สะล้อย แปลว่าศาลา) ผู้ทำสะพานได้ชื่อว่า "กันทา" ผู้สร้างเสาธงเปนเครื่องสักการะที่วัดหรือที่เชิงสะพาน ได้ชื่อว่า "จองวีดวื่อ" เสาธงนี้ ทำนองก็คล้ายเสาหงษ์ตามวัดของเราและมีธงห้อย แต่ธงนั้นเปนธงแข็ง ทำด้วยโลหะบ้าง ด้วยไม้บ้าง ผ้าขึงไม้บ้าง เรียกว่า "ตุงกระด้าง" บางแห่งทำด้วยโลหะโปร่งเปนหลอดกลม ๆ รูปร่างไม่เปนธงทีเดียวก็มี แม้แต่ผู้สร้างฐานเวัจจกุฎีถวายวัด ก็ยังได้คำนำหน้าชื่อว่า "จองละอิ่ง" (ละอิ่ง แปลว่าซ่วม) วิธีการให้เกียรติยศกันดังนี้ ถ้าชักโยงไปถึงการ

อย่างใหม่ เช่นสร้างโรงเรียน, โรงพยาบาล, โอสถสภา ฯลฯ ได้ โดยใ มีถ่ายหน้าชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง จะเป็นประโยชน์หาน้อยไม่ แต่ไม่มีใค สามารถจะอินเวนท์ขึ้น นอกจากพวกเขาเอง ซึ่งยังไม่เล็งเห็นต่อการ สาธารณประโยชน์อย่างใหม่ อย่างไรก็ตาม ผู้ที่สร้างสิ่งเหล่านี้ คงภูมิใ มาก เช่นจะไปที่ไหน ผู้สร้างต้องมาต้อนรับและชวนเพื่อนฝูงประชาชน มาด้วย ตามสะพาน มักจะมีการรับรองที่เชิงสะพาน ก็เพราะเหตุจะ อวดการสร้างสะพานนี้เอง แต่เสียใจว่า การสร้างสิ่งเหล่านี้ ตามที่ได้ มีแต่เพิ่ม ออกจะเป็นสร้างทิ้ง และอยากแต่จะสร้างใหม่ ไม่มีใครอยา บำรุงหรือบูรณะปฏิสังขรณ์ สะพานที่ผ่านพบไปตามทางหักพังเลิศร้าง ต้อง ลงเดินนอกสะพานก็มีอยู่ตลอดทาง.

เมื่อจะข้ามน้ำปาย ตอนจะไปยังปางหมู มีสะพานเรือกทำขึ้น ชั่วคราว เพื่อสะดวกแก่การเดินทาง มีเงี้ยวพลเมืองผู้ที่ได้ช่วยกันสร้าง สะพาน มาตั้งแถวคอยรับที่เชิงสะพาน และมีกระดาษเขียนด้วยน้ำหมึก เสียบไว้ที่หัวสะพานว่า "สะพานข้าพระพุทธเจ้าหมู่มหามิตรทำทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นที่ระลึก" สะพานนี้ได้ความว่า พวกเงี้ยวในบังคับอังกฤษได้เข้า มารับอาสาทำรับเสด็จโดยฉะเพาะ จึ่งได้จารึกดังนี้.

เมืองแม่ฮ่องสอน

เวลา ๑๓ นาฬิกา เข้าเมืองแม่ฮ่องสอน ที่สะพานเข้าเมือง ทำซุ้มกระดาษครอบไว้เป็นเครื่องแต่งเพื่อรับเสด็จ เป็นทรงมณฑปมียอด ซักมุขตามยาวสะพาน บุกระดาษพื้นสีขาว เครื่องเป็นเป็นกระดาษสีทอง หน้าตาเหมือนเมรุผ้าขาวไม่ผิด ซุ้มนี้เป็นของขุนเพียรหิรัญพิทกิจ เงี้ยว กรมการพิเศษ ทำรับเสด็จ ที่เชิงสะพานด้านในเมือง มีกรรมการพิเศษ ตหมดี กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตั้งแถวรับ นอกจากเงี้ยว มีพ่อค้าฮ่อ ขุนอาทร ศึกษาการ ฮ่อ กรมการพิเศษเป็นหัวหน้า ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์เพราะได้ ช่วยการศึกษาที่แปลกนั้นคือ มีโต๊ะหะยีอย่างแขก แต่เป็นจีน คือฮ่อ ด้วย ฮ่อบางพวกเป็นอิสลาม หะยีฮ่อนี้ พยายามแต่งกายอย่างพวกหะยีแขกทุก ประการ แม้กระทั่งไว้เครา แต่หน้าตาก็เป็นจีน จึ่งเป็นของแปลก อย่างหนึ่งซึ่งได้เห็น ส่วนข้าราชการประจำจังหวัด กับทั้งพญาพิศาล -

ชองสอนกิจต่อเมืองนั้น ไปคอยรับอยู่ที่หลังศาลาที่พัก.

ภูมิฐานที่ตั้งเมือง มีถนนสายใหญ่ลาดขึ้นไปตามพื้นที่ซึ่งเปนเนิน เมืองที่มีระดับลาดเช่นนี้ ในประเทศเราไม่ใคร่จะมี ถ้าจะว่าถึงภูมิฐาน แม้ไม่ทันถึงครึ่งครึ่งนักก็พอเห็นเปนเมือง มีถนนสายขนานและสายสะกัดหลายสาย แต่จะว่าเปนผังเมืองที่เรียบร้อยทีเดียวก็หาได้ไม่ สิ่งที่น่านิยมนั้นมีอยู่อย่างหนึ่ง คือ ร่องสองข้างถนนไม่มีน้ำขัง ด้วยเปนที่ลาดลงเนิน อาศัยทำเหมืองจากห้วยน้ำแม่ฮ่องสอนเข้ามายังเมือง น้ำจึงไหลตามร่องถนนเปนน้ำแรงอยู่ทั่วไป แต่ถนนสายใหญ่พื้นกลางถนนกร่อนลึกลงไปแทนที่จะนูนเปนหลังเต่า ได้เตือนผู้ว่าราชการจังหวัดให้จัดการแก้ไขแล้ว น้ำที่เดิรในร่องถนนนั้น ได้เปนประโยชน์แก่พลเมืองใช้ซักฟอกและอาศัย แต่ถ้าถึงเวลาฤดูนา คือในหน้าฝน ว่าน้ำเดิรร่องถนนนี้กลับน้อยลงไป เพราะถูกชักน้ำเหมืองไปเลี้ยงนาเสียมาก.

บ้านเรือนสองฟากถนนกลาดนั้น โดยมากเปนเรือนชั้นเดียว ยังไม่เปนรูปห้องแถว ต่างคนต่างสร้างเรียงกันไปเปนหลัง ๆ ที่เปนสองชั้นโอ่โถงหน่อยก็มีบ้าง เช่นเรือนของขุนอาหรศึกษาการ กรมการพิเศษฮ่อ และในบ้านนี้ว่าใช้เปนโรงสวดของพวกอิสลามด้วยในตัว ของขายในท้องตลาดถนนนี้ นอกจากของมื้อซื้อกินก็เห็นแต่ของกรุงเทพ ฯ เช่น ผ้า,ของกระป๋อง,ไม้ขีดไฟ เปนต้น ของพื้นเมืองไม่เห็นมีอะไร ประชาชนพลเมืองที่เห็นในท้องถนน ส่วนมากเปนไทยเงี้ยวหรือไทยเมือง มีร้านจีนชักธงจีน ซึ่งนับว่าเปนครั้งแรกที่ได้พบจีน นับแต่ออกจากเชียงใหม่ แต่ก็มีน้อยคนที่สุด จีนอีกพวกหนึ่งนั้น คือพวกฮ่อ ตกแต่งรับเสด็จด้วยธงไทย,จีน และธงก๊กมินตั๋งเหมือนกัน แต่นอกจากนั้น มีธงพระจันทร์ครึ่งซีกกับดาวสีขาวเหนือพื้นแดงอีกด้วย ซึ่งเปนเครื่องหมายว่าเปนอิสลาม มีแขกอินเดียนมาค้าขายอยู่บ้าง กับมีพะม่าสองสามคน

การรับรองของพลเมืองในท้องถนนเปนอย่างเต็มอกเต็มใจและเคารพ หญิงบางคนถึงพรรณาความยินดีและซัดเข้าตอก แต่ตามบ้านเรือนทั่วไปตกแต่งเครื่องบูชาเปนทำนองเดียวกันหมด คือมีราชวัตรผูกต้นกล้วย

และมีโต๊ะตั้งเครื่องบูชาอยู่กลาง ซึ่งดูคล้ายประกวดกันหาดอกไม้ที่งามมาตก แต่งให้งาม บางแห่งถึงทำเป็นบายศรีประกอบด้วยดอกไม้ ส่วนดอกกล้วยไม้นั้น ใช้เป็นเครื่องแต่งแทบจะทั่วไปทุกห้อง การตกแต่งนี้ แม้วันอื่น ๆ นอกจากวันเข้าเมือง จะผ่านไปมาเมื่อใดก็พรักพร้อมอยู่เสมอ ส่วนผู้คนพลเมืองดูหน้าชื่นแช่มดี สังเกตเห็นพวกผู้หญิงแต่งเครื่องทองกันหนาตา ถ้าไม่บริบูรณ์พูนสุข ก็จะไม่สามารถแต่งเช่นนี้ได้ แต่ผู้ที่นับว่ามีเงินนั้น ก็มีแต่พวกที่ค้าขาย คือขายของหรือทำไม้ ส่วนพวกที่ทำนาพอเลี้ยงชีพนั้น ก็ไม่เป็นคนมีทรัพย์ขึ้นได้ การแต่งกายของพลเมือง ถ้าเป็นไทยเมืองก็ไม่ผิดอะไรกันกับที่เชียงใหม่ แต่ถ้าเป็นไทยเงี้ยว ซึ่งเป็นส่วนมากของพลเมืองแล้ว ผู้ชายคงแต่งตามประเพณีเงี้ยว คือโพกผ้าสวมเสื้อคล้ายพะม่า แต่สวมกางเกงอย่างเป้าโต ส่วนผู้หญิงนั้น นุ่งซิ่นสวมเสื้อ มักมีเครื่องประดับ นอกจาก กำไล,ปิ่น,มีสายสร้อยหอยจี้ แต่เป็นสายสร้อยยาวคล้ายสายนาฬิกาที่เคยแต่งกันในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อน ส่วนผมนั้น เป็นสองประเภท พวกหนึ่งเกล้ามวยอย่างเชียงใหม่ อีกพวกหนึ่งเกล้าผมอย่างพะม่า สังเกตเห็นว่า ถ้าใครเป็นผู้รักสวยรักงามมักจะทำผมอย่างพะม่า หรือเวลาปกติทำผมอย่างเมือง เวลาตกแต่งโอ่โถงทำผมอย่างพะม่าเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาก็มี ถ้ายังอยู่ในเกณฑ์เป็นเด็ก นอกจากมวย มักมีผมห้อยหน้าห้อยหลังลงเหยียด ๆ แต่งผมอย่างเด็กนี้ไม่งาม แต่จะไว้ผมอย่างไรก็ตาม ทุกคนเป็นเสียบดอกไม้ที่มวยผม เรียกว่า "เหน็บดอก" ไม่ว่าจะเป็นเวลาเที่ยวหรือนั่งอยู่ในเรือน หรือแม้กำลังทำกิจการต่าง ๆ นิสสัยรักดอกไม้นี้ เป็นนิสสัยที่น่าเอ็นดูอันหนึ่งของชาวพายัพ สังเกตเห็นว่า ที่เชียงใหม่การเสียบดอกไม้ผมออกจะบางตาไปกว่าแต่ก่อน เกรงว่าธรรมเนียมนี้จะสูญไปเสีย ข้างจังหวัดเหนือ ๆ นี้ยังบริบูรณ์ดี.

เรือนที่จัดเป็นพลับพลาที่พักรับรองคราวนี้ เดิมเป็นห้างของฝรั่งห้างบอมเบย์เบอร์มา เมื่อยังทำการป่าไม้อยู่ในจังหวัดนี้ เวลานี้เลิกการไปแล้ว บอกขายเพียงราคา ๓,๐๐๐ รูเปีย รวมทั้งเรือนอื่น ๆ และ

บริเวณที่ดินด้วย ผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นควรซื้อ เพื่อใช้เปนศาลากลางต่อไป ได้พิจารณาความคิดนี้พร้อมด้วยสมุหเทศาภิบาล เห็นว่าเรือนนี้ทำอย่างมั่นคงถาวร และใหญ่โตพอที่จะใช้เปนศาลากลางได้อย่างสะดวกสะบาย ทั้งชั้นล่างก็มีห้องกั้นปูพื้นสิเม็นต์ ในกลางประธานใช้เปนที่ทำการได้ ชั้นบนมีห้องใหญ่ที่กลางประธานห้องหนึ่ง ห้องย่อมอีกสามมุม ถ้าว่าจะคิดราคาโกสร้างตามราคากรุงเทพ ฯ ก็คงเปนเงินตั้งหมื่น ยังมีเรือนย่อมลงไปอีกหลังหนึ่ง อาจใช้เปนจวนผู้ว่าราชการจังหวัดได้ ทั้งบริเวณที่ดินก็ใหญ่โต ถ้าซื้อได้ในราคา ๓,๐๐๐ รูเปีย ก็เห็นว่ากับได้เปล่า ไม่ควรจะให้โอกาสนี้แคล้วไปเสีย จึ่งได้สั่งอนุญาตให้จัดการซื้อ อนึ่งว่าโดยภูมิที่ตั้ง แม้ห่างจากถนนตลาด ซึ่งเปนที่ประชุมชน ก็เพียงสัก ๓๐๐ เม็ตรเท่านั้น ไม่น่าเปนข้อขัดข้องอันหนึ่งอันใด ถ้าว่าจะสร้างใหม่ ก็จะต้องคิดหาที่ดินอยู่แล้ว ด้วยที่ซึ่งตั้งศาลากลางอยู่เวลานี้คับแคบไม่เพียงพอ และถ้าจะสร้างศาล ก็อาจจะเจียดที่ดินซึ่งจะซื้อนี้แบ่งให้ได้ จะเปนอันตั้งอยู่บริเวณเดียวกับศาลากลางงดงามดี./

เรือนที่ใช้เปนศาลากลางอยู่เวลานี้ เดิมเปนศาลากลางบ้าน รั่วชำรุด จึ่งมุงหลังคาครอบไว้อีกชั้นหนึ่งด้วยตองตึง รูปร่างซอมซ่อ ดูข้างนอกรู้ไม่ได้ว่าเปนศาลากลาง นับเปนอย่างทุเรศโดยแท้ จวนผู้ว่าราชการจังหวัดก็ยังไม่มี เวลานี้เช่าเรือนของเสมียนห้างบอมเบย์เบอร์มาอยู่เดือนละ ๔๐ บาท เจ้าของก็ไปอยู่กรุงเทพ ฯ แล้ว ถ้าได้ย้ายจวนไปตั้งในที่ใหม่ เรือนหลังนี้คงไม่มีใครเช่าต่อไป อาจจะซื้อได้ในราคา ๔๐๐ – ๕๐๐ รูเปีย ถ้าเช่นนั้นก็ควรซื้อไว้ จะใช้เปนที่พักข้าราชการก็ได้ เพราะยังมั่นคงดี.

หลวงบริหารนครเขตต์ ผู้รั้งตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด สังเกตเห็นว่าคล่องแคล่วรู้การงานดี ทั้งรู้พฤฒิการณ์แห่งท้องที่ชำชองพอใช้ ภายในเวลาอันน้อยที่ได้มารั้งตำแหน่งอยู่ เชื่อว่าจะเปนผู้ว่าราชการจังหวัดที่ดีคนหนึ่งต่อไป.

กลังจังหวัด ไม่มีที่เก็บเงินในศาลากลาง ต้องไปฝากไว้โรงตำรวจภูธร คงเก็บเงินแต่สำหรับรองจ่ายเพียงจำนวน ๒,๐๐๐ บาทเท่านั้น อนึ่งรายได้แห่งจังหวัดนี้ มีปีหนึ่งเพียงประมาณ ๗๐,๐๐๐ บาท ไม่พอกับรายจ่าย จัดว่าเปนจังหวัดที่ขาดทุนอยู่ และคลังจังหวัดไม่ได้นำเงินส่งเข้าเชียงใหม่เลย กลับต้องเบิกจากเชียงใหม่มาถือจ่ายอีกปีหนึ่งประมาณ ๘๐,๐๐๐ บาททุกปี.

อัยยการ มีเพียงสองคน ให้ประจำอยู่ที่แม่สะเรียงคนหนึ่ง เพราะมีเวลาที่ศาลเดิรไปพิจารณาที่แม่สะเรียง ดังจะกล่าวต่อไปทางศาล.

กองตำรวจภูธร ประจำจังหวัด มีโรงตำรวจแบบป้อมค่ายอย่างแน่นหนาดี พลตำรวจโดยมากเปนไทยเมืองและเปนคนจ้าง แต่ที่เปนไทยเงี้ยวก็มี ยอมตัดผมสั้นด้วย เมื่อรวมอยู่ด้วยกันดูไม่ออกว่า คนไหนเปนคนเมืองหรือไทยเงี้ยว วินัยในแถวอ่อนดังเช่นจเรเคยรายงาน ได้ดูการหนังสือเกี่ยวด้วยรายงานโจรผู้ร้าย ซึ่งยกจากแผนกอัยยการมาให้ตำรวจทำ และฝ่ายตำรวจร้องขอเพิ่มอัตราเจ้าหน้าที่มาหลายครั้งแล้วนั้น แท้จริงเจ้าหน้าที่ที่ทำ – อยู่เวลานี้ ถึงแม้จะไม่มีการต้องทำรายงานโจรผู้ร้าย ก็ต้องชักมาทำการหนังสือของกองอยู่แล้ว เปนแต่งานเพิ่มขึ้น ข้อสำคัญนั้นมิใช่ต้องทำแต่เพียงรายงานโจรผู้ร้าย กลายเปนถูกมอบให้เปนเจ้าหน้าที่ทำหนังสือเกี่ยวด้วยเรื่องโจรผู้ร้ายอีกหลายประการ ซึ่งแผนกอัยยการเคยทำ เหตุฉะนั้น งานจึ่งมาก เห็นว่าพอจะแบ่งกันได้ จึ่งได้ตกลงใจว่ากลับไปถึงกรุงเทพ ฯ จะตั้งกรรมการขึ้นคณหนึ่ง พิจารณาการเรื่องนี้ คิดแบ่งงานระวางแผนกตำรวจกับอัยยการเสียให้เข้ารูปเปนระเบียบ อนึ่งที่โรงตำรวจนี้ เต็มไปด้วยตู้เซฟกับกำปั่นเงินตั้งสิบกำปั่นขึ้นไป ล่ามโซ่ไว้กับเสาทุกเสา บางเสาถึงสองหีบ ทั้งนี้เพราะที่ศาลากลางไม่มีที่เก็บรักษาเงิน ต้องรุมมาฝากไว้ที่โรงตำรวจทั้งหมด นายพันตำรวจโท หลวงยง – พลพ่าย ผู้กำกับการ ดูก็แขงแรงอยู่เปนอย่างเก่า ๆ กำลังจะย้ายไปเปนผู้บังคับการตำรวจมณฑลอุดร ก็เห็นจะพอทำได้ ความจริงทางนี้ถึงแม้ว่าการโจรผู้ร้ายไม่เข้มงวด ก็ลำบากตรากตรำอยู่มาก เพราะทางไปมา

ตรวจตราทันการ ต้องทำการติดต่อกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายพะม่า หลวงยงพลหาญ ต้องไปพบกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายโน้นในแดนอังกฤษปีละครั้ง ส่วนนายสิบหัวหน้าสถานีกิ่งท่าสองยางที่พรมแดน มีการพบกับนายสิบฝ่ายโน้นเดือนละครั้ง หลวงยงพลหาญอยู่ที่แม่สอดนี้ ถึง ๑๒ ปีแล้ว เป็นคนใจบุญสร้างวัดวาอารามอยู่ จนได้ชื่อว่าเป็นจอง เมื่อเลื่อนตำแหน่งขึ้น และย้ายท้องที่ครั้งนี้ ก็เป็นการสมควร

<u>เรือนจำ</u> ตัวเรือนเป็นแบบฝาทึบ แต่ตอนริมชายคาเป็นซี่กรงโปร่ง จึ่งนับว่าไม่ทึบจนเกินไปนัก พอมีทางระบายอากาศ จำนวนนักโทษมี ๘๘ โทษอุกฉกรรจ์มักเป็นคนชาติยาง ซึ่งปรากฏว่าดุร้ายอยู่ นอกจากนั้น โดยมากเป็นเงี้ยว การตัดผมไม่บังคับ แล้วแต่ใจสมัคร มีนักโทษหญิง ๒ คน ต้องหาว่าลักทรัพย์คนหนึ่ง รับของโจรคนหนึ่งในคดีเดียวกัน แต่งตัวไม่ผิดอะไรกันกับคนปกติ นุ่งซิ่นไหมอย่างไว้อารับตรวจด้วยซ้ำ พะทำมะรงถูกไล่ออกจากราชการ เวลานี้ขุนอักษรสวัสดิวงศ์ ปลัดอำเภอทำการแทนในหน้าที่พะทำมะรง เข้าใจว่าจะเป็นคนอ่อนงานมากทีเดียว ดูงก ๆ งัน ๆ ถามอะไรตอบไม่ใคร่จะได้ ทำหน้าที่นี้มา ๕ เดือน แล้วยังไม่ใคร่รู้จักนักโทษ ระเบียบนักโทษก็ไม่ดี ขานโทษไม่ใคร่ได้ ความสะอาดในบริเวณนับว่าดี แต่อาจจะดีรับตรวจเท่านั้นก็ได้ นักโทษไม่ใคร่มีงานทำ แม้แต่การ สี, ซ้อม, ตำ, เข้า ก็มีมองน้ำ คือเครื่องอาศัยแรงน้ำแบบพื้นเมืองใช้ ได้แนะนำผู้บัญชาการเรือนจำให้ใช้ทำถนนในบริเวณเมือง

<u>อำเภอม่วยต่อ</u> คืออำเภอเมือง ที่ว่าการเป็นเรือนไม้จริงแต่ทรุดซวน งานการไม่มาก การเปรียบเทียบคดีก็มีน้อยที่สุด พลเมืองในท้องที่ ๙,๐๐๐ เศษ จำนวนอาวุธปืน เทียบตามส่วนจำนวนพลเมืองนับว่ามีน้อย แต่สังเกตตามรายงานประจำเดือน ตั้งแต่ต้นปี ถึงบัดนี้จำนวนปืนลดลงถึง ๑๐๐ กว่า สอบได้ความว่า เป็นเพราะห้างบอมเบย์เบอร์ม่าเลิกการป่าไม้ ถอนคนไปก็ถอนปืนไปด้วยโดยลำดับ สัตว์พาหนะ

ตามส่วนนี้มามากพอให้เกือบเท่าจำนวนโก หลวงพิทักษ์สารนิกม นายอำเภ
ถกกระเปนคนเก่า ล่วงสมัยและเรกร่า เห็นไม่ขึ้นอีกต่อไป เข้าใจว่า
การงานก็จะเนือย ๆ ด้วย.

<u>ไปรษณีย์โทรเลข</u> มีข้าราชการชั้นรองอำมาตย์ตรีเปนหัวหน้า หนังสือมีเมล์เดิร ๗ วันครั้ง เมล์กรุงเทพ ฯ รับส่งกันใช้เวลาราว ๑๔ วั แต่ถ้าเปนหน้าฝน ล่าถึงเดือนก็มี เพราะเดิรทางลำบาก การธนาณัติมีน้อยเต็มที เจ้าพนักงานว่า แต่ก่อนในครั้งห้างบอมเบย์เบอร์ม่ายังตั้งทำป่าไม้นั้น มีมาก โทรเลขมีสายจากเชียงใหม่มาทางห้วยโป่ง เปนทางตรงอยู่ แต่ข้ามเขาสูงและทางกันดาร เมื่อมีเหตุสายขาด การซ่อมคงลำบากพอใช้ จากห้วยโป่งมีสายแยกลงทางทิศใต้ ผ่านอำเภอขุนยวมไปสุดที่อำเภอแม่สะเรียง ที่อำเภอแม่สะเรียงส่งโทรเลขผ่านทางแม่ฮ่องสอนได้ ส่วนที่ขุนยวม มีเอเยนต์ไปรษณีย์รับส่งโทรเลขได้เหมือนกัน แต่ต้องใช้โทรศัพท์พูดไปแม่ฮ่องสอนให้ส่งต่อ คลังออมสินมีเงินฝากราว ๑๐,๐๐๐ บาท

ศาลจังหวัดแม่ฮ่องสอน ใช้ศาลากลางบ้านชั่วคราว ยังไม่ได้สร้างขึ้น คดีปีหนึ่งมีเพียงประมาณ ๒๐๐ เรื่อง และมีส่วนเปนคดีทางอำเภอแม่สะเรียงประมาณ ๕๐ เรื่อง บ้านแม่สะเรียงเปนที่ชุมนุมชนมาก เปนการลำบากที่จะนำคดีมาพิจารณาที่แม่ฮ่องสอน จึ่งใช้วิธีศาลเดิรไปนั่งพิจารณาที่แม่สะเรียงเปนครั้งคราว ราวปีละ ๓ ครั้ง แต่ถ้ามีคดีสำคัญพิเศษ ก็ไปฉะเพาะคดี เหตุฉะนี้ นอกจากจ่าศาลที่ประจำอยู่แม่ฮ่องสอนจึ่งต้องมีรองจ่าศาลประจำอยู่ที่แม่สะเรียงอีกคนหนึ่ง การสั่งซิ่ง,สั่งประทับฟ้อง, สั่งทางโทรเลขจากแม่ฮ่องสอนโดยมาก การไปพิจารณาที่แม่สะเรียง มักมีผู้พิพากษาไปคนเดียว ต้องเชิญรองจ่าศาลนั่งพิจารณาด้วย ให้เสมียนทำหน้าที่จ่าศาล ฝ่ายอัยยการก็มีแต่งประจำอยู่ที่แม่สะเรียงอีกคนหนึ่งเหมือนกัน ในวันไปดูศาล ได้ฟังพิจารณาคดีเรื่องฝิ่นเถื่อน มีล่ามประจำศาลสำหรับแปลคำเงี้ยว ซึ่งรู้สึกว่าเปนการจำเปน เพราะคำเงี้ยวออกจะฟังยากเต็มที เท่าที่ได้ยินแปลนั้น ไม่เข้าใจว่าอะไรทีเดียว

หมายความที่จังหวัดนี้มีเพียง ๒ คน เปนคนไทยเมืองมาจากเชียงใหม่ ต่างหากินไม่สู้ดีนัก ได้ยินว่าคนหนึ่งจะหาได้ปีหนึ่งเพียงราว ๕๐๐ – ๖๐๐ บาทเท่านั้น เรื่องศาลที่แม่ฮ่องสอนนั้น ทราบว่ายังไม่มีแผนที่จะสร้าง ความจริงก็ไม่รีบร้อน แต่ถ้าจะสร้างเมื่อใด ควรสร้างในบริเวณที่ดินของห้างบอมเบย์เบอร์ม่า ที่กำลังคิดซื้อเรือนทำศาลากลางนั้น เพราะที่ดินยังมีพอแก่การ จะหาที่ในเมืองเองนั้น คงเปนการยาก ได้สั่งให้คิดทำ General plan ไว้เปนเค้าแล้ว.

<u>ตำนานและพงศาวดาร</u> การที่กล่าวถึงพ่อเมือง คือหญ้าพัดศาล ของสอนกิจ จะต้องกล่าวถึงตำนานจังหวัดแม่ฮ่องสอนสักเล็กน้อย ส่วนข้อความพิสดารแห่งพงศาวดาร ได้แนบไว้ข้างท้ายรายงานนี้แล้ว ตามถ้อยคำซึ่ง อำมาตย์ตรี หลวงพิบูลย์บริหาร ได้เรียบเรียง และ อำมาตย์เอก พระยาอนุบาลพายัพกิจ ตรวจแก้.

ถ้าพงศาวดารที่กล่าวนี้ถูกต้อง ก็แปลว่า เพียงเวลา ๑๐๐ ปีที่ล่วงมานี้เอง ท้องที่จังหวัดนี้ยังเปนแต่ป่า ไม่มีใครปกครอง แต่รู้กันทางเชียงใหม่ว่า มีพันธุ์ไม้อันมีค่าเปนอันมาก ส่วนผู้คนมีแต่เงี้ยวทางเขตต์พะม่าที่อยู่ชายแดน เข้ามาตั้งหากินเปนครั้งคราวชั่วระดูกาล มาประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๔ เจ้านครเชียงใหม่ ส่งเจ้าแก้วเมืองมา มาโพนช้างและควบคุมพวกเงี้ยวตั้งขึ้นเปนหมู่บ้านเรือนในบริเวณบ้านโป่งหมูก่อน แล้วจึ่งเดิรต่อไปยังบริเวณแม่ฮ่องสอน สั่งให้พะกาหม่องและแสนโกมซึกชวนราษฎรมาตั้งปลูกบ้านสร้างเรือน แล้วก็กลับไปเชียงใหม่.

กาลต่อมา พะกาหม่องกับแสนโกมคิดตัดไม้สักล่องน้ำปายไปออกน้ำคง ขายพะม่าที่เมืองเมาะลำเลิ่ง คิดว่าจะเปนทางบำรุงบ้านเมือง จึ่งเข้าไปขออนุญาตเจ้านครเชียงใหม่ ได้รับอนุญาตทำแล้ว ก็นำเงินค่าขายไม้หรือค่าตอเข้าไปส่งทุกปี ต่อมาเกิดการจลาจลในหัวเมืองเงี้ยว ด้วยมีศึกมาติดเมือง ราษฎรแว่นแคว้นเงี้ยวเหล่านั้นก็อพยพเข้ามาเปนอันมาก มีเงี้ยวผู้หนึ่งชื่อชานกะเล เปนชาวเมืองจ๋ำก๋า ได้หนีเข้ามาด้วย

และเจ้ามาเป็นลูกจ้างให้พะก่าหม่องใช้สอยเป็นที่ไว้เนื้อเชื่อใจ พะก่าหม่องจึงให้ขุนแก่ชานกะเลทำป่าไม้เป็นส่วนตัวอีกต่างหาก และยกบุตรีชื่อนางไสยให้เป็นภรรยาชานกะเลด้วย.

พ.ศ. ๒๔๐๙ ในแว่นแคว้นเงี้ยวเมืองมอกใหม่เกิดวิวาทเป็นศึกกันกับเมืองนาย เจ้าฟ้าเมืองนายยกพลมาติดเมืองมอกใหม่ เจ้าฟ้าโกหล่านอยู่เมืองมอกใหม่ไม่สามารถต่อสู้ อพยพครอบครัวหนีเข้ามาที่บ้านแม่ฮ่องสอน อาศัยอยู่กับแสนโกม แสนโกมรายงานตัวเข้าไปยังเมืองเชียงใหม่ เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ จึ่งสั่งให้หาตัวเจ้าฟ้าโกหล่านเข้าไปพบ เจ้าฟ้าโกหล่านขัดข้องเพราะป่วย จึ่งให้บุตรชื่อขุนหลวงเข้าไปแทน ในที่สุดขุนหลวงผู้นี้ได้เจ้าอุบลวรรณาบุตรีเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เป็นภรรยา และเลยตกอยู่เชียงใหม่ ฝ่ายเจ้าฟ้าโกหล่านก็คงอยู่กับแสนโกมที่แม่ฮ่องสอน ภรรยาชานกะเล — ตาย เจ้าฟ้าโกหล่านยกนางเมียะหลานคนเล็กให้เป็นภรรยาชานกะเล และยกนางนุหลาน ซึ่งเป็นพี่นางเมียะ ให้เป็นภรรยาปู่โท้ ซึ่งเป็นคนสนิทคู่ทุกข์ยากของเจ้าฟ้าโกหล่าน ติดตามมาจากเมืองมอก ใหม่ และตั้งปู่โท้ให้เป็นลุงขุนโท้.

ต่อมา ลุงขุนโท้อพยพครอบครัวจากแม่ฮ่องสอนไปทางใต้ เห็นทำเลที่ห้วยน้ำยวมเหมาะ จึ่งได้ตั้งบ้านเรือนที่ตำบลบ้านขุนยวม.

กาลต่อมา ขุนหลวงบุตรเจ้าฟ้าโกหล่าน ซึ่งได้เจ้าอุบลวรรณาเป็นภรรยาอยู่เชียงใหม่ ลาเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ไปเยี่ยมบิดาและญาติที่แม่ฮ่องสอน เกิดเหตุอูกีสิริผู้รักษาเมืองปายเข้าไปฟ้องที่เชียงใหม่ หาว่าเจ้าฟ้าโกหล่านคบคิดกับขุนหลวงบุตรและชานกะเลเป็นขบถจะยกเข้าไปตีเชียงใหม่ เจ้านครเชียงใหม่ยกทัพมาปราบปรามถึงแม่ฮ่องสอน เจ้าฟ้าโกหล่านกับขุนหลวงและครอบครัวกลัวภัย จึ่งพากันอพยพหนีไปเมืองมอกใหม่ ฝ่ายชานกะเลและลุงขุนโท้ออกสามิภักดิ์ เจ้านครเชียงใหม่ไม่เชื่อถือ หาตัวไปกักไว้ที่เชียงใหม่สองปีเศษ แล้วจึ่งสั่งให้ชานกะเลกลับไปรักษาบ้านขุนยวม.

พ.ศ. ๒๔๑๒ เจ้าฟ้าโกหล่านกลับเข้ามาตีเมืองปาย แต่ฝ่ายเชียงใหม่ส่งกองทัพมาปราบปราม หนีกลับไปนอกใหม่อีก ต่อมา พ.ศ. ๒๔๑๗ เมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ได้ขึ้นครอบครองนครเชียงใหม่ ตั้งให้ชานกะเล มีบรรดาศักดิ์เป็นพญาสิงหนาทราชา ที่พ่อเมือง ปกครองเมืองแม่ฮ่องสอน พญาสิงหนาทราชาจึ่งพาครอบครัวย้ายจากบ้านขุนยวมไปอยู่แม่ฮ่องสอน พร้อมทั้งลุงขุนโท้ด้วย เป็นพ่อเมืองอยู่ได้ประมาณ ๑๐ ปี ถึงแก่กรรม พระเจ้าอินทวิชยานนท์ ตั้งนางเมียะภรรยาพญาสิงหนาทราชา (ชานกะเล) เป็นผู้ครองเมืองแม่ฮ่องสอน และตั้งลุงขุนโท้เป็นพญาขันธเสมาราชานุรักษ์ ตำแหน่งที่ปรึกษา.

นางเมียะปกครองเมืองแม่ฮ่องสอนได้ประมาณ ๗ ปี ถึงแก่กรรม สุ พ.ศ. ๒๔๓๘ เจ้านครเชียงใหม่ตั้งให้พญาขันธเสมาราชานุรักษ์ (ลุงขุนโท้) เป็นพญาพิทักษ์สยามเขตต์ พ่อเมืองแม่ฮ่องสอน ตลอดกระทั่งถึงเวลาเปลี่ยนการปกครองเป็นบริเวณ เรียกว่าบริเวณเชียงใหม่ตะวันตก ตำแหน่งพ่อเมืองก็กลายเป็นกิติมศักดิ์ไปโดยลำดับ ครั้น พ.ศ. ๒๔๕๐ พญาพิทักษ์สยามเขตต์ถึงแก่กรรม เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ ผู้ครองนครเชียงใหม่ จึ่งตั้งให้ขุนหลู่ ซึ่งได้ตั้งเป็นพญาพิศาลฮ่องสอนกิจ เป็นพ่อเมืองแม่ฮ่องสอนสืบต่อมา คือพ่อเมืองคนปัจจุบันนี้ นับว่าเป็นเกี่ยวดองทางนางเมียะด้วยเหมือนกัน โดยที่นางเมียะเป็นน้า.

พ่อเมือง พญาพิศาลฮ่องสอนกิจ เป็นคนมีอายุ ๖๑ ปี มีภรรยาซึ่งอยู่ด้วยกันเดี๋ยวนี้ชื่อสุสา กะเนอายุสัก ๔๐ ปี มีบุตรคนเดียวชื่อพรรณี ที่งจะรุ่นสาว บุตรชายไม่มี จึ่งเป็นอันว่า ไม่มีตัวสืบตระกูล.

บ้านพญาพิศาลฮ่องสอนกิจ อยู่ริมถนนสายกลางเมือง ชาวบ้านเรียกว่าหอเจ้าฟ้า เป็นเรือนฝากระดานธรรมดาแบบเรือนเงี้ยว แต่ค่อนข้างใหญ่ มีหอนั่งโถงข้างหน้าเป็นที่รับแขกและทำพิธีต่าง ๆ บ้านบิดาพญาพิศาลฮ่องสอนกิจก็อยู่ติดกัน แต่รื้อลงหมดแล้ว/เพราะไม่มีใครอยู่ พญาพิศาลฮ่องสอนกิจ ถวายที่ดินอันเป็นที่บ้านบิดานั้น ใช้เป็นโรงเรียนประจำ

จังหวัด ซึ่งเวลานี้กำลังก่อสร้างอยู่ด้วยเงินเรี่ยไร สังเกตอัชยาศัยพญา พิศาลฮ่องสอนกิจเปนคนเงียบ ๆ แต่งกายอย่างเงี้ยว ไม่ผาดภูมิอย่างหนึ่งอย่างใด เปนคนอ่อนโยนไม่มีฤทธิเดช ส่วนความเคารพนับถือของประชาชนพลเมืองนั้น ถึงแม้จะเรียกบ้านว่า "หอเจ้าฟ้า" เรียกภรรยาว่า "นางฟ้า" ก็ดูพอประมาณ ไม่ผิดอะไรกันกับข้าราชการคนหนึ่ง จะหย่อนกว่าด้วยซ้ำ เชื่อแน่ว่าตำแหน่งพ่อเมืองนี้ ไม่เปนเครื่องผูกใจพลเมืองอย่างหนึ่งอย่างใด แม้สิ้นพ่อเมืองคนนี้แล้วจะไม่ตั้งต่อไปอีก ก็คงจะไม่มีใครรู้สึกว่ากดขี่.

ส่วนพญาพิศาลฮ่องสอนกิจ ในทางครองชีพดีตามที่ได้ยินว่าเมื่อสกุลนี้ได้ทำป่าไม้อยู่ ก็คงบริบูรณ์ บัดนี้ก็มิได้ทำการค้าขายอย่างหนึ่งอย่างใด คงมีทรัพย์สมบัติแต่นา จึงตกเปนอันว่าอับจนทรุดโทรมลง ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๓๗๕ บาท โดยตำแหน่งพ่อเมือง เมื่อมีระเบียบเกษียณอายุข้าราชการขึ้น ตามพระราชบัญญัติบำเหน็จบำนาญข้าราชการพลเรือน อยู่ข้างตกใจกลัวจะถูกปลด ด้วยเวลานี้ได้อาศัยเงินเดือนเลี้ยงชีพโดยแท้ ไม่ใช่เปนอดิเรกลาภ แต่บัดนี้ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดเอาเงินเดือนนี้เปนเบี้ยเลี้ยงชีพฉะเพาะตำแหน่งและบุคคล เปนที่โล่งใจไปแล้ว อาจจะเปนเพราะกลัวเงินเดือนลดไปหรืออย่างไร พญาพิศาลฮ่องสอนกิจพยายามไปช่วยราชการที่ที่ว่าการอำเภอทุกวัน วันหนึ่งนั่งอยู่ราวสองชั่วโมง แต่ก็หาได้มีหน้าที่กิจการอย่างใดเปนชิ้นเปนอันไม่ ออกจากที่ว่าการอำเภอก็เที่ยวซื้อของกลางวันรับประทาน และคุยกับชาวบ้านตามห้องในตลาด ว่าประพฤติอยู่เช่นนี้เปนนิตย์ ในคราวที่มาตรวจราชการนี้ เวลาหนึ่งก็ได้เห็นนั่งขัดสมาธิคุยกับชาวบ้านอยู่ที่ร้านแห่งหนึ่ง ไม่เห็นได้รับความยกย่องผิดไปกว่าสามัญชนอย่างหนึ่งอย่างใด.

เวลาบ่ายวันที่ ๔ มีนาคม มีระบำฟ้อนม่าน เนื่องในการรับรองเปนของพญาพิศาลฮ่องสอนกิจพ่อเมือง หัดเด็กหญิงขึ้นไว้สำรับหนึ่ง บุตรีของตนก็ฟ้อนด้วย แต่ครูเปนมอญ.

การสาสนา ในจังหวัดนี้มีผู้สร้างวัดมาก แม้ตำบลเล็ก ๆ ก็มีวัดได้ถึงสองวัดสามวัด เพราะเงี้ยวนิยมการสร้างวัด ไม่เสียดายเงินทีเดียว และการสร้างโบดูก็ง่ายดาย เพราะเท่ากับสร้างกุฎีเปนสำนักนีสงฆ์ให้พระอยู่ ที่ลงเงินมากก็ทำด้วยไม้มีเครื่องประดับประดาปิดทองประดับกระจก บางทียกหลังคาหลายชั้นเปนแบบพะม่า แต่ที่ทำอย่างเลว ๆ เปนเรือนฝาขัดแตะก็มีบ้างเหมือนกันตามชนบท.

ส่วนพระสงฆ์นั้น วัดหนึ่งมีไม่ใคร่กว่ารูปเดียว กับมีสามเณรมากน้อยบ้าง วัดที่ร้างเสียเพราะไม่มีพระสมัครอยู่ก็มีอยู่มากหลาย การที่จะร้างนั้นก็ง่าย เมื่อมีพระครองอยู่รูปเดียว หากมีอันเปนอะไรขึ้นแก่พระรูปนั้น วัดนั้นก็เปนอันร้างไป การที่มีพระรูปเดียวในวัดหนึ่ง ๆ นั้น ย่อมเปนไปเปนส่วนมากแทบจะทั่วมณฑลพายัพ กล่าวกันว่าสามัคคีไม่ใคร่ดี เมื่อรวมสังวาสอยู่มากรูปมักเกิดวิวาท ส่วนสามเณรนั้น เปนประเพณีนิยมบวชเด็กกันมาก บวชแล้วสึก สึกแล้วกลับบวชเล่า ก็มีอยู่เนือง ๆ และบวชกันแต่เล็ก ๆ เหตุฉะนั้น โรงเรียนประชาบาลจึ่งมิใคร่ขาดนักเรียนที่เปนเณร.

ว่าถึงทางปฏิบัติของพระสงฆ์ทางนี้ ดูเปนสองลัทธิ คือลัทธิไทยเมืองอย่างหนึ่ง กับลัทธิพะม่าอีกอย่างหนึ่ง สังเกตดูพระที่ถือลัทธิพะม่านั้นวางตนไปข้างสำรวม จนเกือบจะเห็นไปได้ว่าเปนปฏิปักษ์ต่อคฤหัสถ์ที่เข้าไปสู่วัด ไม่มีปฏิสันถารต้อนรับอย่างหนึ่งอย่างใด และนั่งถือลูกประคำอยู่แห่งเดียวเปนนิตย์ ดูครึมคร่ำไม่น่าเลื่อมใสเลยทีเดียว ถ้าเปนเงี้ยวแม้จะบวชจากพระอุปัชฌาย์พะม่าและปฏิบัติตามลัทธิพะม่า บางทีก็ค่อยแจ่มใส มีปฏิสันถารบ้าง แต่ถ้าเปนพระพะม่าโดยกำเนิดด้วยแล้ว ไม่พูดจากับใครทีเดียว มีความเสียใจที่ปรากฏว่า พวกเงี้ยวจำเพาะนิยมพระสงฆ์ตามลัทธิพะม่านี้ยิ่งกว่าพระที่ปฏิบัติตามลัทธิไทยเมือง จะเปนเหตุที่เคยชินกันสืบต่อมาเช่นนั้นตั้งแต่อยู่ในแว่นแคว้นเงี้ยวหรืออย่างไร ยังแปลไม่ออก จะสันนิษฐานได้ก็แต่เพียงว่า ชอบเคารพบูชาพระอย่างเงียบ ๆ เหมือนเช่นบูชาพระพุทธรูป ไม่ต้องการพูดจาอะไรกัน ไม่เทศน์, ไม่สั่งสอน, ไม่รับนิมนต์ไปทำ

อะไรที่ไหน. แม้บิณฑบาตก็ไม่ไปเอง ให้เด็กวัดออกเที่ยวรับ มีเด็กอีกคนหนึ่งตีกังสะดานนำหน้าเปนเครื่องหมาย จนใกล้เวลาเพลจึงกลับวัด.

พระเงี้ยวที่ถือลัทธิไทยเมืองนั้น มีเปนส่วนน้อยที่สุด ที่วัดม่วยต่อจังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้พบพระนักธรรมสองรูป รูปหนึ่งเปนคนไทยเมืองชื่อศรีหมื่น อีกรูปหนึ่งเปนเงี้ยวชื่อสวัสดี สองรูปนี้ ข้าราชการและชาวบ้านได้เรี่ยไรกันส่งไปเรียนประโยคนักธรรมที่เชียงใหม่ ในสำนักพระมหาฟู ซึ่งขึ้นไปจากวัดเบญจมบพิตร ฉะเพาะพระศรีหมื่นดูแจ่มใสมาก ปฏิสันถารดี พูดสำเนียงเหมือนชาวกรุงเทพ ฯ กลับมาอยู่จังหวัดแม่ฮ่องสอนนี้ ก็ว่าได้เปิดสอนประโยคนักธรรมแก่พระทางนี้ด้วยแล้ว การที่ส่งพระไปเรียนนักธรรมเช่นนี้เปนประโยชน์มาก นับว่าได้ตั้งเค้าดีแล้วที่จะเผยแผ่การสอนประโยคนักธรรมให้ยิ่งขึ้นไป ซึ่งอาจจะเหนี่ยวโน้มเอาใจพลเมืองให้เข้ามานิยมทางนี้ได้ ก็จะมีผลดีกว่าที่นิยมลัทธิพระพะม่าครึมคร่ำนั้นเปนแน่ อีกประการหนึ่ง พระผู้ใหญ่และพระที่ดีจริง ๆ ก็ยังไม่เคยออกไปทางนี้เลย แม้เจ้าคณะมณฑลก็ยังไม่เคยไป ถ้าได้มีพระผู้ใหญ่เช่นเจ้าคณะมณฑล (พระเทพมุนี) ออกมาสักครั้ง ทำพิธีรับรองแห่แหนกันให้ถึงขนาด และได้มาปราสัยเทศนาสั่งสอนประชาชนพลเมืองบ้าง เชื่อว่าจะบังเกิดความเลื่อมใสอย่างมาก เพราะพื้นพลเมืองนับถือพระพุทธสาสนาอย่างเคร่งครัดอยู่แล้ว เปนแต่ยังนับถืออย่างงมงายปราศจากเดียงษา ถ้าได้เข้าถึงพระภิกษุซึ่งน่าเลื่อมใสนับถือจริง ๆ อาจจะกู้การพระสาสนานำไปในทางที่ดีได้.

เพียงเมืองแม่ฮ่องสอนนี้แห่งเดียว มีวัดถึงเจ็ดวัด แต่อยู่ติดกันเปนกลุ่ม ๆ เช่นที่เชิงดอยกองมู ซึ่งมีวัดและเจดีย์อยู่บนยอดดอยอีกวัดหนึ่ง อยู่ติด ๆ กันข้างล่างถึงสี่วัด เปนวัดพระพะม่าเสียวัดหนึ่ง นอกจากนั้นเปนวัดพระถือลัทธิไทยเมือง คือ วัดไม้ฮุง, วัดม่วยต่อ, วัดพระนอน ทั้ง ๓ วัดนี้กำลังจะขอพระราชทานวิสุงคามสีมารวมเปนวัดเดียวกัน พระครูวิริยาวัดม่วยต่อ ซึ่งเดิมเปนเจ้าคณะแขวง ถึงมรณภาพ ศพยังอยู่วัด เวลานี้พระอินตา เจ้าคณะแขวงผาบ่องมาทำการแทนเจ้าคณะจังหวัดอยู่ที่วัดนี้ พระ

อินดาเปนเงี้ยว แต่บวชตามลัทธิไทยเมือง เปนผู้ใหญ่แล้ว ดูก็แจ่มใสดี แต่เห็นจะไม่มีความรู้อะไร วัดพระนอนนั้น มีวิหารพระนอน องค์พระยาวประมาณ ๗๒ เมตร ทำแบบพะม่า ว่านางเมี๊ยะซึ่งเคยครองตำแหน่งพ่อเมืองเปนผู้สร้าง การสวดมนต์ ถ้าเปนพระถือลัทธิไทยเมืองจำเพาะในเมืองแม่ฮ่องสอน สวดสังโยคแบบหลวง แต่ตามชนบทยังสวดแบบเงี้ยว ถ้าเปนลัทธิพะม่าก็สวดแบบพะม่าทีเดียว.

ได้ขึ้นดอยกองมูซึ่งมีเจดีย์และวัด วัดนั้นร้างไปทีหนึ่งแล้ว มีผู้มาซ่อมขึ้น เวลานี้มีพระอยู่ ๓ รูป เปนพระลัทธิพะม่า กับมีเจดีย์วิหารพัง ๆ อีกหลายองค์หลายหลัง เพราะไม่มีใครบำรุง สังเกตการสร้างวัดทั่วไป เปนการสร้างทิ้งทั้งสิ้น ไม่มีใครบำรุง พากันแสวงบุญแต่ในทางสร้าง ไม่มีใครนิยมในทางปฏิสังขรณ์ พระที่อยู่บนดอยนี้นับว่ากันดารการบิณฑบาตใช้เด็กเดินลงไปรับในเมือง น้ำฉันมีราษฎรหาบขึ้นไปถวายเอาบุญ จากดอยนี้ ดูภาพภูมิประเทศงามรอบดอย ด้านเหนือเห็นน้ำปายที่ตำบลปางหมูและทางที่ได้เดินมาครั้งนี้ ด้านใต้เห็นทางที่จะไปรากนี่ ด้านตะวันออกเห็นเมืองและทุ่งนาโดยรอบ หมากมะพร้าวเขียวไปทั้งเมือง และเห็นลำห้วยแม่ฮ่องสอนตั้งแต่ตะวันออกวกไปได้ เปนห้วยขนาดย่อมไหลลงน้ำปาย. /

ในวันที่ขึ้นดอยกองมูนี้ ที่เชิงดอยมีแห่ครัวทานตามแบบพะม่ามีพญาพิศาลฮ่องสอนกิจพ่อเมืองนำหน้ากระบวน แล้วถึงมโหรสพ แล้วถึงมณฑปทำด้วยกระดาษมีคนหาม ต่อนั้นไปมีหญิงรูปงามถือธูปเทียนดอกแต่งด้วยเครื่องกระดาษประมาณสัก ๔๐ คน มีสำรับคาวหวานคนหาบ มีเด็กซึ่งจะบวชเปนสามเณรในวันนั้น ๕ คน ขี่คอคนต่างม้ายืดยาโพกซีร์ษะคนนั้น ๆ เปนยังเหียน และเต้นทำนองม้า มีกรดทองแบบพะม่ากั้นซ้ายขวาคนละสองคันรวม ๑๐ คัน มีนางงามโปรยข้าวตอกขัดเจ้านาค เจ้านาคแต่งตัวคล้ายละครพะม่า พิธีนี้ตามคำเมืองเรียกว่า "บวชลูกแก้ว" กระบวนแห่นี้ได้ผ่านมาให้ดูที่วัดก่อน แต่ยังไม่แล้ว ยังต้องไปเดินแห่รอบเมืองอีก เริ่ม ๑๖ น. จนกระทั่ง ๑๘ น. ลงจากดอยยังเห็นเดินอยู่ใน

ทางกลางทุ่งบ้านหน้ากลับมาเขา ไม่รู้ว่าบวชเมื่อไรกัน.

<u>การศึกษา</u> การศึกษาเปนอุบายอันสำคัญ ที่จะเพาะความรักชาติและความสำนึกต่อชาติภูมิ เข้าสู่พลเมืองที่ต่างกันด้วยกำเนิดและคำพูด ให้เปนไปสม่ำเสมอเปนปึกแผ่นอันหนึ่งอันเดียวกัน เปนเคราะห์ดีที่ประชาชนในเมืองเราอันเปนเจ้าของถิ่น แม้จะมีคำพูดต่างกันไปโดยสำเนียงและโดยศัพท์สำนวน ก็คงพูดภาษาไทยภาษาเดียวกันสิ้น เว้นแต่พวกมะลายูทางใต้ ว่าฉะเพาะในมณฑลพายัพ คำเมืองและคำเงี้ยวก็ใกล้กันมาก ถึงกระนั้นก็ดี สำหรับหูชาวสยามที่ไม่คุ้นเคย ย่อมมีเวลาที่ฟังไม่ได้ความเลยทีเดียว แต่หนังสือนั้นใช้ตัวอักษร หรือที่ชาวเมืองนี้เรียกว่า "ลายสือ" ต่างกัน.

การศึกษาตามที่รัฐบาลจัดการ คงสอนแต่หนังสือไทยอย่างแบบหลวงทั่วไปทั้งพระราชอาณาจักร์ ทางจังหวัดอื่นในมณฑลพายัพเรียกว่าแพร่หลายมากแล้ว ป้ายบอกถนนหนทางและสถานที่ราชการ ที่เคยมีหนังสือไทยเมืองควบนั้น หากจะเลิกเสียก็เชื่อว่าจะไม่มีขัดข้องอย่างใดแล้ว แต่ทางจังหวัดแม่ฮ่องสอนซึ่งพลเมืองเปนเงี้ยว หนังสือไทยแบบหลวงยังไม่แพร่หลายเลย เหตุเพราะการศึกษาที่ได้จัดขึ้นยังอ่อนอยู่ ฝ่ายพวกเงี้ยวเองยังมีคนรู้หนังสือเปนจำนวนน้อยที่สุด ผู้ที่รู้ก็มักเปนผู้หลักผู้ใหญ่ที่แก่วัด มีธรรมเนียมประชุมกันฟังหนังสือ ซึ่งมีผู้รู้มานั่งอ่านให้ฟัง ผู้รู้หรือจะเรียกว่าอาลักษณ์ก็พอจะได้นี้ มีตำแหน่งเรียกว่า "จเร" การอ่านหนังสือของจเรเรียกว่า "ยอลีข" (เลข,ลิขิต) หนังสือที่อ่านนั้นมีอยู่ที่ผู้หลักผู้ใหญ่ เช่นตามชุนบทเคยเห็นมีอยู่ที่บ้านกำนัน เปนหนังสือเขียนน้ำหมึกในเล่มสมุดไทยขาว ห่อผ้าเก็บไว้ สอบถามเรื่องหนึ่งบอกว่า "เรื่องสุวรรณแสม" (สุวรรณสาม) รวมใจความก็คือว่า คงเปนหนังสือชาดกหรือหนังสือแสดงธรรมโดยมาก ได้ลองให้จัดการประชุม "จเรยอลีข" ดูแห่งหนึ่ง ขึ้นต้นว่า "อหิวันทามิ คนฟังยกมือไหว้ แล้วก็อ่านไปมีทำนองคล้ายธรรมวัตร เมื่อจบลงคนฟังร้องสาธุยกมือไหว้อีก

ครั้งหนึ่ง ครั้นสอบถามคนฟังดู มีความเสียใจที่ตอบไม่ได้เลยว่าเรื่องอะไร คงมีผู้ใหญ่คนเดียวที่ตอบได้ ว่าเปนเรื่องแสดงอานิสงส์แห่งการทำบุญทำทาน.

ได้ไปดูโรงเรียนประจำจังหวัดแม่ฮ่องสอน สอนเพียงชั้นมัธยม ๓ ระเบียบดี ครูก็ดี จัดเปนสหศึกษา เด็กนักเรียนพูดสำเนียงไทยได้ชัดเจน ทั้งมีวาจาศึกษาดี เพ็ททูลเจ้านายคล่องแคล่วตามสำนวนที่ถูกต้องสมควร ทั้งฝ่ายหญิงฝ่ายชาย แต่การนี้คงเปนเรื่องที่จัดขึ้นสำหรับรับเสด็จเท่านั้นเอง ถึงกระนั้นก็น่าเอ็นดูหนักหนา ลูกเสือมีน้อยคนแต่สะอาดและน่าเอ็นดู การที่โรงเรียนดี เข้าใจว่าเปนเพราะธรรมการจังหวัดกำกับอยู่มาก ได้สอบถาม ว่ามีผู้ที่แสวงวิชชาความรู้สูงกว่านี้ไปเรียนถึงเชียงใหม่หรือจังหวัดอื่นบ้างหรือไม่ ได้ความว่ายังไม่มี มีความเสียใจอยู่อย่างหนึ่งที่โรงเรียนประจำจังหวัดของรัฐบาลนี้ นักเรียนเปนคนไทยเมืองเกือบทั้งหมด เงี้ยวเกือบไม่มีเลย นัยว่าเปนเพราะการเรียนต้องเสียเงินค่าเล่าเรียน พวกเงี้ยวไม่อยากเสียเงิน จึ่งไปเรียนเสียที่โรงเรียนประชาบาล คิดว่าจะไม่ใช่เปนเหตุเรื่องเงิน เพราะในจังหวัดนี้ พวกเงี้ยวส่วนมากมีคนที่อยู่ในภูมิฐานเปนคนมีเงินยิ่งกว่าไทยเมือง น่าจะเปนเหตุเพราะยังขาดความนิยมต่อการศึกษามากกว่าอื่น ส่วนโรงเรียนประชาบาลนั้น มีกฎหมายบังคับเกณฑ์อยู่ ก็จำต้องให้เด็กไป.

โรงเรียนประชาบาลตั้งที่วัดม่วยต่อ ยืมศาลาวัดเล็ก ๆ สองหลังเปนที่เล่าเรียน มีครูดีคนเดียวซึ่งเปนครูใหญ่ นอกจากนั้นเลวมาก คงแข็งแรงอยู่แต่วาจาศึกษา แม้เด็กเล็ก ๆ ที่เปนนักเรียนโรงเรียนประชาบาลนี้ ก็ได้สอนให้เพ็ททูลเจ้านายแล้วทั้งหญิงทั้งชาย เว้นแต่เณรถวายพระพรไม่เปน.

โรงเรียนที่กำลังสร้างใหม่ในพื้นที่บ้านเดิมของพญาพิทักษ์สยามเขตต์ บิดาพญาพิศาลฮ่องสอนกิจนั้น เมื่อเสร็จแล้วจะเปนโรงเรียนประจำจังหวัด แล้วจะย้ายโรงเรียนประชาบาลไปเข้าสถานที่ ซึ่งเปนโรงเรียน

ประจำจังหวัดเดียวนี้ เมื่อได้ย้ายแล้วก็จะเป็นระเบียบดี.

วันที่ ๖ มีนาคม เวลาเช้าเดินตามชายเทือกเขาในระดับต่ำ เป็นป่าไม้ตึงตลอดทาง ซึ่งเวลานี้ใบร่วง ข้ามห้วยแม่สะกึด มีไม้ขอนสักกองค้างร้องอยู่ ห้วยนี้ไหลลงแม่สะมาด ๆ ลงน้ำปาย ผ่านหมู่บ้านป่าตึงมาหนึ่งหมู่ ซึ่งอยู่ห่างทาง แล้วถึงบ้านผาบ่องที่พักแรม.

หมู่บ้านผาบ่องนี้ ตั้งอยู่ใกล้ห้วยแม่สะมาด เป็นหมู่บ้านใหญ่พอใช้ มีวัด มีโรงเรียนประชาบาล นักเรียนส่วนมากเป็นเด็กเล็ก ๆ เด็กหญิงมีน้อย รวมนักเรียน ๓๐ เศษ ครูใหญ่เป็นไทยเมือง ชื่อนายศรีชื่น เงินเดือน ๓๐ บาท สอนฉะฉานดีสมควรแก่เงินเดือน แม้ยังเป็นเด็กอายุเพียง ๑๘ ปี ได้เคยไปอบรมวิชาครูที่เชียงใหม่และโรงเรียนกสิกรรมของกระทรวงธรรมการที่บางสะพานและทับกวาง ครูรองเป็นภิกษุในวัดนั้นเอง นักเรียนโดยมากเป็นเงี้ยว วาจาศึกษาก็ดีเหมือนโรงเรียนในเมือง คนตามมาที่ที่พัก มีเด็กหญิงแฝด อายุ ๑๓ คู่หนึ่ง ได้ถามอะไรพูด "เพคะ,กระหม่อมฉัน" ไม่ตกหาก และพูดสำเนียงไทยได้ด้วย เหตุเพราะเป็นนักเรียน เสียแต่เพคะไปหมดไม่ว่าพูดกับใคร.

บ้านนี้มีพะม่าหญิงชายเข้ามาอยู่ห้าหกคน หัวหน้าเป็นผู้ใหญ่อายุ ๗๐ เศษ ถามเอาเหตุผลไม่ได้ว่าทำไมจึงเข้ามา พูดไทยไม่ได้สักคำเดียว ทั้งได้เข้ามาอยู่ตั้งสิบปีแล้ว หน้าตาดูเศร้าและบึกบึนเหมือนแค้น ๆ อะไรอยู่ แต่ฝ่ายผู้หญิงพะม่า ดูละเพศพะม่าไปมาก กิริยาและสำเนียงที่พูดคล้ายพวกผู้หญิงรามัญแถวปากเกร็ด พวกพะม่านี้ร้องทุกข์ว่า อยากจะขอสร้างวัดตรงท้ายบ้านติดกับพลับพลาที่พักนั้น แต่อำเภอไม่อนุญาต สอบสวนได้ความว่า เดิมจะสร้างขึ้นโดยลำพังไม่ขออนุญาต อำเภอจึงขัดข้อง อนึ่งว่า เจ้าคณะแขวง คือพระอินตาร้องรังเกียจด้วย เพราะว่าวัดทางหัวบ้านมีอยู่วัดหนึ่งแล้ว เกรงจะไม่สามารถบำรุงได้ทั้งสองวัด แต่พวกพะม่าร้องว่า ที่ขอสร้างวัดใหม่นั้น เพราะอยากได้พระพะม่าเข้ามาอยู่ ส่อให้เห็นอีกว่า พระเงี้ยวในวัดผาบ่อง ซึ่งบวชเรียนตามลัทธิ

พระไทยเมืองนั้น ไม่สามารถทำความเลื่อมใสให้เกิดแก่พวกพะม่าได้ จึ่งยังต้องการจะได้พระพะม่าเข้ามาไว้ เปนที่น่าเสียดายอยู่ แต่ถ้าเขาขออนุญาตถูกต้องตามทางการ การที่จะขัดศรัทธาไว้น่าจะไม่ยังควร กระทรวงการต่างประเทศอาจจะเห็นว่า เปนการขัดกับสัญญาทางพระราชไมตรีก็ได้ จึ่งได้บอกแก่พวกพะม่าว่า ควรทำเรื่องราวขออนุญาตให้ถูกต้องด้วยแบบแผนและระเบียบการ.

วันที่ ๙ มีนาคม ชั้นต้นเดิรพ้นห้วยแม่สะมาด ห้วยนี้ใหญ่พอใช้ มีเหมืองฝายสำหรับการทำนาบริบูรณ์ดี ต่อไปทิ้งห้วยแม่สะมาดตรงสบน้ำจ๋า เดิรพ้นห้วยแม่จ๋าไปจนถึงสบโป่งการ เดิรพ้นห้วยโป่งการต่อไป โฉมหน้าไปทิศใต้ ห้วยแม่จ๋านี้คงมีการล่องไม้ขอนสักเหมือนกัน เพราะเห็นไม้ติดค้างอยู่ แต่ห้วยโป่งการนั้นเล็กมาก ภูมิประเทศที่ผ่านไปเปนป่างาม มีร่มไม้จนถึงที่พักร้อนปางนาออน.

จากที่พักร้อน ทิ้งห้วยโป่ง ทางเดิรข้ามเขาสามเขา โฉมหน้ากระเดียดไปข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ ไปพักแรมที่บ้านห้วยโป่ง บ้านห้วยโป่งนี้เปนจุดสำคัญอันหนึ่ง เพราะมีทางเดิรไปเชียงใหม่ทางตะวันออกตามสายโทรเลข ซึ่งเปนทางตรง เดิรประมาณ ๖ วัน แต่ต้องข้ามเขาสูงชัน เปนทางลำบาก มีสถานีตำรวจภูธรอยู่ตรงทางแยกไปเชียงใหม่.

บ้านห้วยโป่งตั้งอยู่ริมห้วยโป่ง เปนหมู่บ้านค่อนข้างย่อม สังเกตตามสภาพบ้านเรือน พลเมืองเห็นจะค่อนข้างอัตคัด ทำนาแต่พอกิน ทั้งบ้านเรือนและชานบ้านออกจะสกปรกไม่สะอาดเหมือนที่อื่น สอบได้ความว่า การทำนาโดยมากได้เข้าพอกิน แต่ปีนี้ฝายพัง จึ่งบกพร่องไป ได้แนะนำให้กำนันชักชวนกันทำฝายเสียใหม่ เวลานี้บางแห่งเห็นทำนาปรังกันอยู่บ้าง กำนันเปนสะลอบ ชื่อดันที กุทะนะ อายุ ๖๙ ปี ได้สร้างศาลาที่พักคนเดิรทางสองหลัง จึ่งได้เปนสะลอบ ปฏิสันถารต้อนรับดีมาก ดูแชงแรงแก่ราชการ รู้การท้องที่ บอกจำนวนพลเมืองหญิงชาย

ในท้องที่ของตนได้อย่างแน่นอน ซึ่งกำนันโดยมากไม่ใคร่จำได้แม่นดังนี้ พลเมืองในหมู่บ้านส่วนมากเป็นไทยเงี้ยวและไทยเมืองระคนกัน ถามถึง "มหามิตร" ว่ามีน้อยที่สุด กำนันแสดงความประสงค์ "ขอเปลี่ยนชื่อ" คืออยากได้ประทวนบรรดาศักดิ์ สอบได้ความจากผู้รั้งตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด ว่าไม่ได้ขอเข้าไป เพราะกำนันผู้นี้ แม้จะแข็งแรงดีในหน้าที่ทั่วไป ก็มีบกพร่องอยู่อย่างหนึ่ง คือมักจะเก็บภาษีอากรหมกไว้ไม่ส่ง ต้องเร่งรัด เห็นว่าอายุมากแล้ว ควรจะให้เป็นขุนประทวนได้ และตักเตือนอย่าให้บกพร่องต่อไป.

มีวัดโทรม ๆ มีโรงเรียนประชาบาลตั้งแล้วล้ม เพราะหาครูไม่ได้.

วันที่ ๘ มีนาคม เช้าเดิรเลียบห้วยแม่จำบ่าและแม่จำแห้ง ซึ่งถ่ายน้ำลงห้วยยาว แล้วเดิรไปท้องห้วยยาวต่อไปจนถึงสบยาวกับแม่สุรินท แล้วข้ามแม่สุรินทร์ไปพักร้อนริมฝั่งอีกฟากหนึ่ง เมื่อเดิรตามห้วยยาวนั้น ส่วนมากเดิรในพื้นท้องห้วยทีเดียว เว้นแต่ที่คดจึ่งตัดข้าม เวลานี้น้ำขาด ถ้าเป็นฤดูน้ำคงลำบากมาก เพราะจะต้องเดิรลุย บางขณะคงจะเดิรไม่ได้ทีเดียว.

ลำน้ำแม่สุรินทร์กว้างมากอยู่ แต่เวลานี้ย่อมมีน้ำแต่ในร่อง นอกนั้นก็เป็นหาดเป็นเกาะ มีหมู่บ้านตรงสบยาว เป็นหมู่บ้านขนาดย่อม อาศัยทำนาในทุ่งแคบ ๆ ริมฝั่งแม่สุรินทร์.

บ่ายขึ้นดอยแม่สุรินทร์ ชันมาก และชันไปเป็นระยะยาว ทอดเดียวเกือบ ๒ กิโลเม็ตร์ จุดสูงสุดระดับ ๗๓๕ เม็ตร์เหนือทะเล ต่อนั้นไปเดิรบนสันเขาตามยาวเรื่อยไป และบนสันนั้น พื้นเป็นทุ่งราบรื่นราวกับได้ปราบพื้นไว้อย่างดี รถยนตร์อาจจะเดิรได้สะบาย ราบอยู่เช่นนี้เป็นระยะทางตั้ง ๔ กิโลเม็ตร์ แล้วจึ่งค่อย ๆ ลง ข้ามห้วยสองห้วย เลยลงถึงบ้านขุนยวม ซึ่งตั้งอยู่บนเนินระดับ ๖๙๔ เม็ตร์ เป็นหมู่บ้านยาวกว่า ๑ กิโลเม็ตร์ ตั้งสองฟากถนนซึ่งลาดลงไปหาทุ่งลำน้ำยวม น้ำยวม

ไหลลงน้ำเมย น้ำเมยไหลลงสัลวิน ตั้งแต่ออกจากเมืองแม่ฮ่องสอน บรรดาทางน้ำที่ผ่าน ยังถ่ายน้ำลงน้ำปายทั้งสิ้น จนกระทั่งน้ำแม่สุรินทร์ ก็ยังไหลลงน้ำปาย ฝ่ายวันนี้ข้ามสันปันน้ำ ตั้งแต่ดอยแม่สุรินทร์ แต่นี้ไปน้ำทั้งหลายไหลถ่ายลงน้ำเมย เช่นน้ำยวมนี้เป็นต้น.

ขุนยวม

(อำเภอขุนยวม) เวลาผ่านหมู่บ้านรู้สึกว่าเงียบเหงาผิดกับที่อื่น ๆ จะเป็นด้วยถนนกว้างหรืออย่างไร ดูเป็นชาวบ้านต่างคนต่างอยู่กันเงียบ ๆ ร้านตลาดไม่ใคร่มี การรับรองก็ตั้งใจ แต่จัดที่บูชาเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่สู้แข็งแรง เว้นแต่บ้านหนึ่งตกแต่งแข็งแรงผิดปกติ ปักราชวัตรกั้นเป็นทางที่ขอบถนนริมร้านปูผ้าขาวลาดทาง แม่เรือนเดินออกมาเชิญให้เดินผ่านบนผ้าขาว เวลาผ่านแม่เรือนพร้อมทั้งลูกสาว ๓ คน ลูกชายคนหนึ่ง หน้าคล้าย ๆ กัน ยืนเข้าดอก สอบได้ความว่า บ้านนี้เป็นหม้ายสามีเป็นพม่า "มหามิตร" ส่วนตนเองเป็นเงี้ยวในบังคับอังกฤษเหมือนกัน.

<u>พลเมือง</u> ส่วนมากเป็นเงี้ยว มีไทยเมืองน้อยกว่าเงี้ยว มีพม่าจำนวนน้อยและมีแขกอินเดียนสองสามคน นอกจากนั้นมียางหรือกะเหรี่ยง มีผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งเป็นยาง ปกครองพวกยางบนดอย ตนเองมีบ้านทั้งบนดอยทั้งข้างล่างนี้ด้วย ได้ภรรยาเป็นเงี้ยว ทำการค้าไม้ แต่งตัวสะอาดสะอ้านพากภูมิแบบเงี้ยว สวมถุงน่องรองเท้า ซึ่งผิดปกติของพวกยางมากมาย ไม่น่านึกเลยว่า คนป่าเช่นยางหรือกะเหรี่ยงจะสามารถทำการค้าขายมีความเจริญได้ถึงเพียงนี้ เหตุทั้งนี้ เพราะพวกยางมักมีช้างเที่ยวรับจ้างทำการป่าไม้ ถ้าเป็นผู้อุตสาหได้ความรู้วิธีการทำป่าไม้ และสามารถหาทุนรอนได้ ก็อาจทำไม้โดยลำพังของตนได้.

จากขุนยวมนี้ มีทางตรงเดินไปเชียงใหม่ทางตะวันออกได้สองทาง และมีทางเดินเข้าแดนอังกฤษทางตะวันตกด้วย.

วัด มี ๔ วัด เป็นเรื่องสร้างทิ้งทรุดโทรมทั้งนั้น บางวัดสร้างไว้ใหญ่โต คงเสียเงินมาก แต่โทรมจนน่าทุเรศ ส่วนพระสงฆ์องค์เจ้า

ไม่แตกต่างกันระหว่างกะเหรี่ยงหลีก ๆ กว้าง ๆ จากแหล่ง.

สาธารณสุข มีโรงพยาบาลหนึ่งแห่ง หมอผิวสีขาวหนึ่งคนมีเรือน พยาบาลหลังหนึ่ง ใหญ่โตหรูหรากว่าที่ประชาชนจะคาดไว้ ได้ทราบว่า แต่เดิมมี นายแพทย์ประจำอยู่ที่นี้ ซึ่งมีเรือนพักอาศัยเป็นหลังหนึ่ง เมื่อไม่มีนายแพทย์แล้ว นายอำเภอเป็นผู้ดูแล แต่นายอำเภอก็มีเรือนของตนเองในท้องที่แห่งหนึ่ง จึงได้ให้ทางราชการเช่าไว้เป็นที่พักนายอำเภอ.

ที่ว่าการอำเภอ ตั้งอยู่ในหมู่บ้านใหญ่ เป็นตลาดที่ไม่ใหญ่เกินไป นายอำเภอ หลวงวิจิตรวิจารณ์ ผู้ว่าราชการที่นี่ได้ แต่ในส่วนการงาน น่าจะเป็นเรือนชั้นปานกลาง หลังเล็กในที่ ๔,๐๐๐ เศษ ว่าถึงจำนวนสัตว์พาหนะ แปลกกว่าอำเภออื่นและมากกว่า ที่มีช้างมากเป็นจำนวนกว่าร้อย ส่วนม้านั้นน้อย ช้างเหล่านี้โดยมากเป็นของพวกยางเลี้ยงไว้บนเขา สำหรับใช้รับจ้างลากซุงไม้./

เจ้าพระยาสุรพันธ์ เมื่อยังเป็นจุลปลัดมณฑลภาคพายัพ มีความเห็นว่า ที่ขุนยวมนี้กันดารน้ำ ต้องตักหาบหามเป็นทางไกล จึงมีความคิดที่จะย้ายอำเภอไปตั้งเมืองปอน ทิศใต้ขุนยวมไป ๑๐ กิโลเมตร.

โรงเรียนประชาบาล นายประสิทธิ์ เอกะสิงห์ เป็นธรรมการอำเภอและเป็นครูใหญ่ แต่ตัวหนุ่มหน้าตาดี ออกจะพูดมากสักหน่อย เณรไม่มีเณรเรียนหนังสือ ถามชี้แจงว่าขัดข้องหลายประการ เพราะจะสอนการกสิกรรมก็ไม่ได้ สอนวิชาลูกเสือก็ไม่ได้ ติดขัดการเรียนทางสาสนาไม่มีเวลาเล่าท่องทำงานบ้าน ที่โรงเรียนนี้ไม่มีการสอนประโยคนักธรรมนอกจากนั้นแล้วไม่รังเกียจ ซึ่งเป็นคำตอบอันเหลวไหลทั้งสิ้น ไม่คิดถึงประเพณีทางนี้ ซึ่งจะ "บวชลูกแก้ว" กันขึ้นมาเมื่อไรก็ได้ เจ็ดแปดขวบก็บวช บวชแล้วสึกเล่าและบวชใหม่อีกเมื่อไรก็ได้ อยู่ที่วัดก็ไม่ได้เรียนอะไร ถ้าไม่ได้เรียนหนังสือที่โรงเรียนประชาบาล ก็เป็นอันไม่รู้หนังสือเป็นแน่ ที่ว่าว่าไม่มีความรังเกียจนั้น เป็นอันใช้ผิดโดยแท้ เพราะเณรเหล่านี้ก็ถูกเกณฑ์เข้าเรียนตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาเหมือนเด็ก

กึ้ม ๆ เมื่อเกณฑ์แล้วก็จะต้องสอบ จะมัวแต่รังเกียจอย่างไรได้ แท้จริงก็ได้ความว่า เพราะที่ตั้งบ้านขุนยวมนี้ ยังเผอิญเวลานี้ไม่มีตัวเณรในอายุเกณฑ์เรียน จึงไม่มีเณรในโรงเรียนนี้ โรงเรียนสกปรก มีน้ำหมากเปื้อนเต็มบันได การสอนได้ฟังครูรองสอน ก็อึก ๆ อัก ๆ ไม่เป็นเรื่อง ส่วนนายประสิทธิ์ เอกะสิงห์ สอนเองเรื่องการรักษาความสะอาดที่มือ ก็อธิบายเป็นน้ำท่วมทุ่งเพื่อจะอวด แต่ตรวจเห็นมือเด็กนักเรียนขี้เล็บดำสกปรกแทบทุกคน.

ที่ในบ้านกลางหมู่บ้าน ยังมีบ้านยกาตอง ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์ เป็นพญา เป็นบิดาหม่อมทิพวัน กฤดากร ยกาตองเป็นต้องสู้ ถึงแก่กรรมนานแล้ว เวลานี้ไม่มีใครอยู่ในบ้าน.

เนื่องในการรับรอง ในวันที่ ๙ มีนาคม มีแห่ราษฎรมาถวายของขอพร และมีฟ้อน "กิ่งกะหล่า" (กินร) ตัวกินรทำด้วยเครื่องกระดาษสวมคน มีหน้ากากสีขาวปิดหน้า ทำนองก็ฟ้อนนางนกที่ได้เคยเห็นของพวกเงี้ยวทางเชียงราย แต่นี่ย่อมกว่า และมีสองตัว เป็นกินรตัวหนึ่ง กินรีตัวหนึ่ง.

วันที่ ๑๐ มีนาคม เวลาเช้า เดินทางจากบ้านขุนยวมข้ามน้ำยวม แล้วขึ้นเขาลาด ๆ หลายลูก ข้ามไปลงห้วยแม่ปอน พักร้อนที่บ้านเมืองปอน.

ืองปอน

หมู่บ้านเมืองปอนนี้ มีบ้านช่องหนาแน่นเกือบเท่าขุนยวม แต่ตั้งอยู่ต่ำ น้ำท่าอุดมชุ่มชื่น หมากมะพร้าวงาม ผู้คนดูคึกคักมีชีวิต ไม่เงียบเชียบอย่างที่ขุนยวม การค้าขายดูครึกครื้นกว่า ขุนเมืองปอนกำนัน เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ พูดจาดูเป็นหลักฐานดี ตนเองค้าขายอย่างแข็งแรง เช่นค้าเข้าสาร มีมองน้ำสีและตำเข้า หีบน้ำมันงา น้ำมันมะพร้าว ทั้งขายของต่างประเทศ เช่น ไม้ขีดไฟ, เทียนไข, อาหารกระป๋องเป็นต้น ซื้อจากเชียงใหม่บ้าง พ่อค้านำมาจากมะระแหม่งบ้าง เข้าสารขายทั้งในท้องที่ ทั้งขายออกไปถึงในแดนอังกฤษก็มีบ้าง สังเกตเห็นว่า

บ้านเมืองปอนนี้ เค้าจะเจริญขึ้นอีก เพราะพื้นที่อุดม และมีทางเดินออกไปแดนอังกฤษด้วย เวลานี้ถูกรึกครื้นอยู่แล้ว จึ่งผู้ดติกันว่า ควรย้ายอำเภอขุนยวมมาตั้งที่นี่ตามความคิดเจ้าพระยาสุรบดินทร์ ถ้าจะว่าถึงศูนย์กลางท้องที่ ที่เมืองปอนนี้ก็ออกจะดีกว่าขุนยวม เพราะขุนยวมนั้นค่อนไปข้างทิศเหนือ ส่วนการที่จะย้าย ของเข้าที่ขุนยวมก็ไม่มีอะไรน่าเสียดายนอกจากโรงตำรวจ ส่วนที่จะตั้งใหม่ณที่นี้ มีวัดร้างตรงปากทางเข้าหมู่บ้านวัดหนึ่ง เจ้าของผู้สร้างยังมีตัวอยู่ ยินดีถวายให้ใช้เปนที่ว่าการอำเภอ ส่วนภายในบ้านกลางหมู่บ้าน ยังมีวัดอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งสร้างด้วยหุนเรี่ยไร ยังไม่ร้าง เปนที่ทำบุญทำทานกันอยู่แล้วเวลานี้.

โรงเรียนประชาบาล ขอยืมศาลาตั้งอยู่ที่วัดร้าง มีเณรเรียนอยู่ด้วย ส่อให้เห็นว่า แม้นายประสิทธิ์ เอกะสิงห์ เปนธรรมการอำเภอ ก็หาได้บังคับความรังเกียจเณรมาถึงท้องที่นี้ด้วยไม่ แต่นักเรียนที่ตั้งต้นเรียน ก.ข. ทั้งนั้น ท่องกันให้แซ่ไปจนไม่ได้ศัพท์ ชั้นที่สูงกว่าชั้นเตรียมไม่มีเลย แม้ทั้งโรงเรียนเด็กนี้ได้ตั้งมาถึง ๔ ปีแล้ว ครูดูเปนคนต่ำเต็มที ตัวเองมีประโยคเพียงประถม ๓ ให้การว่า พึ่งมาสอนอยู่ได้ ๕ เดือน ครูคนก่อนสอนเด็กไม่รู้หนังสือเลย สังเกตตามอัธยาศัยครูใหม่นี้ ก็ดูน่าวิตกว่าผลจะเปนเช่นเดียวกับครูคนก่อน ได้สอบเด็กที่มานั่งอยู่ในบริเวณพลับพลาที่พัก ใครเคยได้เข้าโรงเรียนนี้มาแต่ก่อนบ้าง ถามว่ารู้หนังสือหรือไม่ บอกว่า "บ่ฮู้" ทั้งนั้น อันที่จริงกำนันเอาใจใส่ต่อการโรงเรียน แม้ครูคนใหม่นี้ก็ให้พักอยู่บ้านกำนัน หาให้อยู่ให้กินโดยไม่คิดเอาเงิน.

ถามถึงหมู่ "มหามิตร" (คนในบังคับอังกฤษ) กำนันจำหน่ายว่าไม่มี.

ว่าถึงเงี้ยวในจังหวัดแม่ฮ่องสอนนี้ แบ่งตามยุคที่เข้ามาได้เปน ๓ ประเภท คือมาจากเมืองมอกใหม่ยุคหนึ่งเมื่อประมาณ ๖๐ ปีมาแล้ว โดยไม่มีเหตุการณ์อันใดให้อพยพ เปนแต่ตั้งใจเข้ามาทำกิน เช่นครอบครัวของกำนันผู้นี้ เดิมมาอยู่ทางเชียงใหม่ แล้วพญาสิงหนาทราชา ได้

เปนพ่อเมืองขุนยวม จึ่งไปขออนุญาตต่อเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กวาดครัวมาทางนี้ อีกยุคหนึ่งเข้ามาในระหว่างอังกฤษตีเมืองพะม่าในระยะเวลา ๔๐ ปีเศษ ตามสำนวนเขาเรียกว่า มาเพราะ "มีศึกกุลาตีเมือง" (คำกุลานี้ ได้ความว่า พวกพะม่าและเงี้ยวใช้เรียกฝรั่งหรือคนต่างชาติแม้แขกอื่นเคียนก็เรียกกุลา เรียกฝรั่งว่ากุลาขาว เรียกแขกว่ากุลาดำ เป การประหลาดที่พวกลาวชาวอิสาณอุดรกลับเรียกเอาตัวพะม่าเองว่ากุลา) อีกยุคหนึ่งนั้น เข้ามาชั้นหลังนี้ ภายหลังที่อังกฤษเข้าครอบครองแล้ว พวกนี้ยอมเปนคนในบังคับอังกฤษโดยแท้ เว้นแต่จะไม่อ้าง.

เวลาบ่ายออกจากบ้านเมืองปอน เดิรในลำแม่ปอนอยู่เกือบ ๑๘ กิโลเม็ตร์ สองฟากลำน้ำเปนทุ่งแคบ ๆ หว่างเขา ที่บนขอบหวยทำนาด้วยอาศัยเหมืองฝายตลอดที่ที่จะทำได้ ไปจนจดชายเขาที่ตั้งชันขึ้น เปนอย่างนี้ตลอดไป แม้มีที่เปนเศษเล็กน้อยเท่าใด ก็ทำนาหรือปลูกผักปลูกยาสูบ ตรงที่ตั้งบ้านเมืองปอนนั้น ทางค่อยกว้างหน่อย แต่ลงไปข้างใต้แคบเข้ามาก ซ้ำตัวลำน้ำกลับกว้างขึ้น จึ่งเหลือที่ดอนทำนาแต่น้อยที่สุด ที่กว้างเพียงสัก ๑๐ - ๒๐ เม็ตร์ก็มี ส่วนทางที่เดิรไปนั้น โดยมากเดิรในลำน้ำทีเดียว ถ้าเปนฤดูน้ำคงลำบากมาก.

ถึงสบห้วยยาว ซึ่งห้วยนี้เข้ารวมน้ำปอน จึ่งเดิรทางบ่ายหน้าไปทิศใต้ ข้ามเขาไปลงห้วยแม่ลาก๊ะ เลียบห้วยไปจนถึงที่พักแรม แม่ลาก๊ะนี้ ทางน้ำในตอนที่พบก็ดูกว้างขนาดน้ำปอน แต่กระแสน้ำแรงกว่า แม่ลาก๊ะไหลลงน้ำปอน น้ำปอนไหลลงน้ำยวม.

วันที่ ๑๑ มีนาคม เช้าเดิรทางข้ามห้วยแม่ลาก๊ะแล้วข้ามเขาไปเดิรพ้นห้วยแม่หยวก พักร้อนปางสักหลวง มีสะลอบ (ศาลา) ที่พักคนเดิรทาง ว่าพระสงฆ์ที่แม่ลาหลวงมาสร้างไว้ ได้พบกำนันบ้านแม่งาว ซึ่งอยู่นอกทางเดิรระยะทางคืนหนึ่ง พาลูกน้องมาทำพลับพลา กำนันคนนี้เปนที่แสนบรรณสาร เจ้าราชวงศ์เชียงใหม่มาตั้งไว้นานแล้ว เวลานี้อายุ ๖๗ เกิดที่มอกใหม่ เข้ามาแต่ยังเล็ก "ก่อนกุลาตีมอกใหม่" การที่

แสนบรรณสารต้องพาลูกบ้านมาทำพลับพลาที่ ก็เปนการงานแรวกวันแรวคืน ไกลจากบ้าน ออกจะลำบากอยู่ แต่กำนันชี้แจงว่าเต็มใจมา เพราะการทำพลับพลารับเสด็จนี้ เห็นว่าเปนการบุญ จึ่งได้ชักชวนกันมาทำบุญ.

เวลาบ่าย เดิร ตามห้วยแม่หยวกก่อน แล้วทิ้งแม่หยวกข้ามเขาไปลงห้วยน้ำหลุก ข้ามห้วยไปขึ้นเขาอีกดอยหนึ่ง เลยไปลงห้วยแม่ลาหลวง พักแรมที่บ้านแม่ลาหลวง เขาสองฟากห้วยน้ำหลุกตรงที่ข้ามนั้นสูงและชันมาก ทั้งชันอยู่เปนย่านยาวตลอดเดียวถึงยอด หนักแรงม้าเปนอันมาก ช้างพอถึงยอดก็ลงอย่างชันมากทันที ครั้นข้ามห้วยแล้วก็ต้องขึ้นเขาอย่างชันเช่นนั้นอีก ตอนที่จะลงไปหาแม่ลาหลวงนั้น ความชันจนต้องเดิรเปนคดกฤช แม้กระนั้นก็ยังเปนคดกฤชอย่างถี่ ๆ ชัน ๆ อีก แต่ถ้าไม่ใช่ทางคดกฤชแล้ว ม้าจะลงไม่ได้ทีเดียว.

บ้านแม่ลาหลวงเปนหมู่บ้านใหญ่พอใช้ แต่รู้สึกว่าพลเมืองจะอัตคัดสักหน่อย เรือนฝากระดานไม่ใคร่มี แต่ทุ่งงาม ทำนาเหมืองฝาย พึ่งลงกล้าใหม่ ๆ ก็มีมาก ยาสูบกำลังงาม ส่วนลำห้วยแม่ลาหลวงนั้นก็ไม่เล็กนัก มีไม้ขอนสักล่องไปลงน้ำยวม ได้พักแรมบนเรือน ซึ่งเดิมเปนของบริษัทบอมเบย์เบอร์ม่าให้ฝรั่งอยู่ เมื่อยังทำป่าไม้.

ที่หมู่บ้านนี้มีสถานีตำรวจ.

วันที่ ๑๒ มีนาคม เช้าเดิรทางข้ามเขาเตี้ย ๆ และห้วยน้อย ๆ ไปออกห้วยแม่ปาง พักร้อนใกล้พรมแดนระวางอำเภอขุนยวมกับแม่สะเรียง ตรงนี้มีหมู่บ้านยาง.

เวลาบ่าย ตัดตรงข้ามห้วยข้ามเขาขึ้น ๆ ลง ๆ หลายลูก ม้าเหนื่อยล้ามาก ไปพักแรมบ้านแม่ลาน้อย ใช้เรือนของฝรั่งป่าไม้ห้างบอมเบย์เบอร์ม่าเปนที่พักแรมอย่างวันก่อน บ้านแม่ลาน้อยเปนหมู่บ้านไม่ใหญ่ แม้กระนั้นก็มีวัดถึง ๓ วัด.

ปรอทเวลาเดิรทางกลางวันวันนี้ถึง ๑๐๒ ฟาเรนไฮต์ หัวเช้ามืด ๖๓ .

ว่าถึงอนามัยแห่งพวกที่เดินทางมาด้วยกันทั้งกระบวน ปรอทถึงเพียงนี้ต้องนับว่าดี เพราะจำนวนคนที่ร่วม ๓๐๐ ทั้งแต่มา มีเลขานุการมณฑลเป็นไข้มาลาเรียถึงล้มหมอนนอนเสื่อคนหนึ่ง มีคนท้องร่วงอย่างแรงคนหนึ่ง กับวันนี้มีพวกขอคุมต่างเจ็บกลางทางคนหนึ่ง เป็นไข้เนื่องจากพิษบาดแผล นอกจากนั้นแล้ว ก็มีแต่ปวดหัวตัวร้อนกับบาดแผลเล็ก ๆ น้อย เมื่อคิดถึงจำนวนคนกับความเปลี่ยนแปลงระหว่างหนาวร้อน ซึ่งบางวันต่างกันกลางคืนกับกลางวันถึง ๔๔ ฟาเรนไฮท์ ทั้งการที่ต้องออกกำลังเนื่องในการเดินทางอย่างลำบากนั้นแล้ว ต้องนับเป็นอย่างดี.

วันที่ ๑๓ มีนาคม เช้าเดินทางข้ามดอยแม่ลาน้อยไปกระทบน้ำยวม แล้วเดินตามน้ำยวมลงไป เลียบริมตลิ่งตัดข้ามที่ลำน้ำคด ๓ ครั้ง ไปพักร้อนริมน้ำยวมตรงข้ามกับสบแม่เตี๊ยะ ริมน้ำยวมนี้ มีไร่นาและมีหมู่บ้านบ้าง ที่นับว่าเป็นหมู่เงี้ยวหน่อย คือบ้านผาปุ้ม.

ต่อจากที่พักร้อน คงเดินตามลุ่มน้ำยวมนั้นเองเรื่อยไป แต่ตัดทางออกไปจนใกล้เข้าไปหาแม่สะเรียงในระยะประมาณ ๖ กิโลเม็ตร์ จึงวกเข้าหาน้ำยวมใหญ่. มาถึงแม่สะเรียง 13 มีนาคม / ออก 15 มีนาคม

เดินทางบ่ายวันนี้ร้อน ปรอทถึง ๑๐๖ ฟาเรนไฮท์.

ผ่านบ้านสบหาญ เป็นหมู่บ้านใหญ่มาก มีโรงเรียนประชาบาล ต่อนั้นไปบ้านท่าข้าม เป็นที่ข้ามน้ำยวมและเป็นหมู่บ้านใหญ่เหมือนกัน ครั้นเข้าใกล้ถึงบ้านแม่สะเรียงประมาณสัก ๒ กิโลเม็ตร์ มีมิสชันนารีอังกฤษสำหรับสอนกะเหรี่ยงในพะม่ามาตั้งสาขาเป็นโรงเรียนอยู่ มีป้ายชื่อว่า " The Meinlongye Karen School " ไมนลองยีนั้น เป็นชื่อบ้านแม่สะเรียงตามสำนวนพะม่าเรียก โรงเรียนนี้จัดการรับรองแขงแรง ตั้งซุ้มตั้งแถวรับเสด็จ มีเด็กนักเรียน ๒๐ – ๓๐ คน และมีกะเหรี่ยงผู้ใหญ่แต่งเครื่องกะเหรี่ยง แต่สะอาดผิดปกติของกะเหรี่ยง สัก ๔๐ คน พวกนี้คือพวกที่ได้เข้ารีตแล้ว การเข้ารีตนับว่ามีผลดีที่ทำให้สะอาดได้ มิฉะนั้นแล้ว พวกยางหรือกะเหรี่ยงถือว่า ถ้าใครสะอาด ผีเกลียด ครูสอน

เปนจำนวนมากทีเดียว และได้ทำซุ้มรับรองตอนหนึ่งเปนซุ้มของแขก มาประชุมรับรองอยู่หน้าซุ้ม คนหนึ่งร้องเพลง God Save the King แต่ไม่สำเร็จเปนเพลง ออกจะเปนท่องกลอนมากกว่า ต่อนี้ไป คงแห่ไปตามถนนอีกสามเลี้ยวจึ่งถึงที่พัก คือเรือนที่พักของเจ้าพนักงานป่าไม้ภาค ทำไว้ใหญ่โต เพราะเดิมเจ้าพนักงานเปนฝรั่ง พึ่งย้ายไป การรับรองในท้องถนนวันนี้ ดูราษฎรแสดงความปิติยินดีพร้อมเพรียงครึกครื้นนักหนา ยิ่งพวกพะม่าด้วยแล้ว นับว่าแข็งแรงมาก.

<u>ภูมิฐาน</u> บ้านช่องแห่งบ้านแม่สะเรียงนี้ รู้สึกว่าคึกคักเปนบ้านเมือง และเปนท่าเลค้าขายที่เจริญกว่าแม่ฮ่องสอน มีถนนยาวสองสาย ถนนซอยหลายสาย วัดวาอารามมีกำแพงทาปูนขาวล้อมและรักษาดีมีอยู่หลายวัด คงจะเปนที่เจริญมาก่อนแม่ฮ่องสอน วัดที่เปนลัทธิอย่างไทยเมือง พระสวดชยันโตตามทำนองสังโยคเรียบร้อย ส่วนที่เปนฝ่ายลัทธิพะม่า ก็สวดทำนองพะม่าทีเดียว ระดับพื้นดินที่ตั้งบ้านแม่สะเรียงนี้ ๓๓๐ เม็ตร์เหนือระดับทะเล ต่ำกว่าระดับเชียงใหม่ ๑๓ เม็ตร์ นับว่าอยู่ในแอ่งที่ต่ำ แต่ก็มีภูเขาล้อมอยู่โดยรอบ ในพื้นต่ำที่เปนทุ่งนี้ พื้นที่ดินดูอุดมดี ทำนาครั้งที่สอง เข้าได้ดำแล้วเปนส่วนมาก เขียวไปทั้งทุ่ง แต่จำนวนพื้นที่ที่เปนทุ่ง ดูเหมือนจะไม่มากกว่าทุ่งแม่ฮ่องสอน จะพอราว ๆ กันฯ

<u>พลเมือง</u> ในท้องที่อำเภอแม่สะเรียงนี้มีประมาณ ๓๐,๐๐๐ อำเภออื่นแห่งจังหวัดนี้สามอำเภอรวมกัน จำนวนพลเมืองยังไม่เท่าอำเภอนี้ คงจะเปนเพราะน้ำท่าบริบูรณ์ ด้วยว่าน้ำแม่สะเรียงมาสมทบกับน้ำยวมที่ตรงนี้ ไร่นาก็ดูอุดมดี อีกเหตุหนึ่งก็คงเปนเพราะเปนตำบลย่านทางสินค้าเข้าออกด้วย จากนี้มีทางออกไปยังบ้านผาปูนในแดนพะม่าทางตะวันตกฝ่ายหนึ่ง และทางไปเมืองฮอดทางตะวันออกฝ่ายหนึ่ง ยังทางใต้มีทางไปแม่เมยแม่สอดอีก รวมทั้งทางที่เดิรจากเหนือมาจากขุนยวม จึ่งเปนที่รวมทางสี่แพร่ง แต่เดิมมาคนเรียกบ้านแม่สะเรียงนี้ว่าเมืองยวม และยังคงเรียกกันอยู่จนเดี๋ยวนี้ แต่ชื่ออำเภอเปลี่ยนเปนเรียก

ชื่อแม่สะเรียง ก็ดีไปอย่างหนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุได้รักษาชื่อบ้านแม่สะเรียงในพระราชพงษาวดารไว้ กับถ้าเรียกว่าเมืองยวม ชื่อก็ไปพัวพันใกล้กับชื่อบ้านขุนยวมไป.

เคยมีผู้ตั้งความคิด เห็นควรย้ายจังหวัดมาตั้งที่บ้านแม่สะเรียง เพราะเป็นที่ประชุมชนใหญ่กว่าแม่ฮ่องสอน แต่เมื่อพิจารณาถึงระยะทางแล้ว เห็นว่าถ้าย้ายจังหวัดมาตั้งที่นี่ จะเกิดความลำบากแก่ราษฎรฝ่ายเหนือ เช่นพวกเมืองปายเป็นอันมาก เพราะระยะทางห่างราว ๑๙๐ กิโลเม็ตร์ ยังไม่มีทางคมนาคมที่สะดวก เพราะฉะนั้น ตั้งจังหวัดอยู่แม่ฮ่องสอน จึ่งได้เปนศูนย์กลางท้องที่ของจังหวัดดีกว่า.

<u>การอำเภอ</u> สถานที่ราชการอำเภอพึ่งซ่อมแล้วใหม่ ๆ กว้างขวางดีอยู่ และได้ดัดแปลงดาดพื้นสิเม็นต์ชั้นล่างเอาเปนที่ทำการอำเภอโดยตรง เปนอันอยู่ชั้นล่างหมดทุกหน้าที่ ส่วนชั้นบนนั้น จัดเปนศาลและที่ทำการของแพ่งและรองจ่าศาล ทั้งนี้เพราะเหตุว่า มีระเบียบการศาลจังหวัดแม่ฮ่องสอนต้องเดิรมาชำระความที่อำเภอแม่สะเรียงนี้เปนระยะ เพื่อมิให้ลำบากแก่คู่ความและพะยาน ดั่งได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยศาลแม่ฮ่องสอน ส่วนที่พักนายอำเภอกว้างขวางใหญ่โตดี เพราะเดิมสร้างขึ้นไว้สำหรับเปนที่พักฝรั่งครูตำรวจ.

ระเบียบการออฟฟิศอำเภอ เช่นการเก็บหนังสือเปนต้น ไม่สู้เรียบร้อย แต่จะโทษว่าเปนความบกพร่องของนายอำเภอไม่ได้ถนัด เพราะต้องรื้อขนกันในระหว่างซ่อมที่ว่าการอำเภอ พึ่งจะสำเร็จลง ยังมิทันได้จัดเข้าระเบียบดี ส่วนตัวนายอำเภอ คือ หลวงประสานสุขประชา ก็พึ่งย้ายมา หน้าที่ปฏิบัติราชการปกติจะเปนอย่างไร ยังวินิจฉัยไม่ได้ถนัด แต่มีข้อยกย่องได้อย่างหนึ่งว่า ในระหว่างเวลาอันน้อยที่ได้มาอยู่นี้ ได้ทำความโอบอ้อมอารีเปนที่นับถือวางใจแก่พวกพ่อค้ามากอยู่ จึ่งอาจสามารถทำการเรี่ยไรเพื่อสาธารณประโยชน์ได้ต่าง ๆ เช่นการสร้างโรงเรียนดั่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า ประกอบด้วยได้แสดงฝีมือทำสะพาน

ซึ่งนายอำเภอคนเก่าได้เรี่ยไรค้างไว้ก็ม ให้เห็นความสำเร็จรวดเร็วทันใจ สังเกตเห็นเค้าจะเปนคนชอบทำงานโยธาอยู่.

ถ้อยความมีน้อย แม้ทั้งพลเมืองมาก ในฉะเพาะความแพ่งทั้งปีมี ๑๔ เรื่อง.

ในจำนวนพลเมืองราว ๓๐,๐๐๐ นั้น สอบตามบัญชีสำมะโนครัวของอำเภอ ได้ความประหลาดอย่างหนึ่งว่า ในท้องที่อำเภอแม่สะเรียนี้ มีชาติยางถึงสองในสามของจำนวนทั้งหมด ถัดนั้นมาก็ไทยเมืองเปนจำนวนมากที่สอง แล้วจึ่งถึงไทยเงี้ยว ผิดกันกับท้องที่อื่น ๆ เหนือนี้ขึ้นไป ซึ่งพลเมืองส่วนใหญ่เปนเงี้ยว อนึ่ง แขกอินเดียนในอำเภอนี้มีจำนวนถึงกว่าร้อยคน เห็นจะเนื่องมาจากเมืองร่างกุ้ง ซึ่งมีแขกอินเดียนไปอยู่หนาแน่น และแขกเหล่านี้ก็ปรากฏว่า เข้ามาทางแดนพะม่าแทบทั้งสิ้น ส่วนคนชาติพะม่าก็มีกว่าร้อย โดยมากเกี่ยวด้วยทำการป่าไม้ สัตว์พาหนะมีช้างเปนจำนวนเด่นอยู่เกือบ ๕๐๐ เชือก ก็คงเกี่ยวด้วยการป่าไม้นั้นเอง.

ในที่นี้ สมควรบรรยายเรื่องคนจำพวกที่เรียกว่า ยาง เพราะมีจำนวนมากในท้องที่นี้ ยางกับกะเหรี่ยงก็ดูละม้ายคล้ายคลึงกัน ทั้งในรูปพรรณ เครื่องนุ่งห่มและประเพณี แต่ภาษาคำพูดจะเหมือนกันหรือต่างกันประการใดนั้น ยังไม่มีทางจะได้ได้สวน อย่างไรก็ดี เข้าลักษณะเปนab-origines แห่งท้องที่ซึ่งมีลักษณะเข้าทำนองคนเช่นนั้นหลายประการเช่น -

๑. ไม่ละถิ่นไปไกล

๒. ไม่เปลี่ยนแปลงประเพณีหรือเครื่องแต่งกาย

๓. ถือผี ไม่มีสาสนา

๔. ไม่มีหนังสือ

เหล่านี้เปนต้น ว่าตามนิยมในราชการ ก็ยังเข้าอยู่ในประเภทคนป่าดอย และส่วนมากก็แสดงกิริยาเช่นนั้น เช่นชอบอยู่แต่บนภูเขาสูงประพฤติตนเปนคนป่าดอย และสกปรกสุดประมาณ แต่มีข้อน่าประหลาด

อย่างหนึ่ง ซึ่งในจำนวนส่วนน้อย อาจสามารถตั้งตัวเป็นหลักฐานได้ด้วยการหากิน เช่นพวกทำป่าไม้ มีช้างไปรับจ้างลากไม้ ถ้าเป็นคนฉลาดรู้จักเก็บหอมรอมริบ ก็มีทุนรอนตั้งตัวถึงอาจทำป่าไม้เองได้ แต่ที่ถึงเพียงนี้ คงมีจำนวนน้อยที่สุด.

ตำรวจ จัดเป็นกองเมือง นายร้อยตำรวจเอก ขุนค้นมรคานันท์ เป็นผู้บังคับกอง พึ่งย้ายมาอยู่ ดูท่าทางเรียบอยู่ การงานในหน้าที่คงจะพอใช้ ทั้งเป็นคนพื้นเมืองทางเชียงใหม่ คงมี ภาษีในการที่จะทำความคุ้นเคยกับท้องที่และผู้คนพลเมือง ตำรวจกองนี้ต้องทำการตรวจกระหนบกับตำรวจฝ่ายอังกฤษ พบกันทุกระยะวันที่ ๑๕ แห่งเดือน นอกจากนั้น มีการตรวจท้องที่ แบ่งเดิรเป็นสามสายพร้อมกัน ให้ไปเป็นเวลาสองสามเดือนจึ่งกลับ แล้วกองตรวจสายใหม่จึ่งออกต่อไป การตรวจใช้เวลายาวเช่นนี้ ในท้องที่นี้ว่าได้ผลดีกว่าที่ให้ไปกลับเร็ว.

โรงตำรวจทำเป็นแบบป้อมค่าย แต่ชั้นล่างเป็นเรือนจำที่คุมขังนักโทษ ซึ่งมอบไว้ในความควบคุมของตำรวจ นายอำเภอเป็นผู้บัญชาการเรือนจำ ผู้บังคับกองตำรวจทำหน้าที่พะทำมะรง แต่นักโทษก็มีจำนวนไม่มากนัก เวลาตรวจนี้มีเพียง ๑๔ คน โดยมากเป็นคนระหว่างต้องพิจารณา คอยระยะเวลาที่ศาลมาชำระ หรือระหว่างอุทธรณ์ เมื่อตัดสินแล้ว หากว่ายังมีกำหนดโทษต้องจำอยู่มากกว่า ๓ เดือนขึ้นไป ก็คุมตัวส่งเรือนจำแม่ฮ่องสอน ที่ต่ำกว่า ๓ เดือนจึ่งคุมขังไว้ที่แม่สะเรียงนี้จนพ้นโทษ.

มีที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขตั้งที่อำเภอแม่สะเรียง แต่สังเกตเห็นว่า การงานจะไม่สู้มากนัก.

โรงเรียนไม่มีที่เรียนเพียงพอ แยกกันเรียนหลายแห่ง ตัวครูสังเกตท่าทางคงจะอ่อนโดยมาก มีพระภิกษุเป็นครูรองบ้าง ถวายนิจภัตตเดือนละ ๖ บาท ท่าทางก็แจ่มใสอยู่ แต่หาได้ฟังการสอนไม่ ฝ่ายหญิงมีครูผู้หญิงรับอบรมวิชชาจากเชียงใหม่ ได้ลองให้สอนวิชชาให้ฟัง แสดง

กิริยาตกใจเงอะงะอยู่ ลงท้ายเปนลม เลยไม่ได้ฟัง.

สำหรับสถานที่โรงเรียนประจำอำเภอนี้ นายอำเภอได้จัดการเรี่ยไรสร้างโรงเรียนใหม่ให้กว้างขวางพอแก่การ และได้นัดพ่อค้าทำความตกลงกันในวันเข้าเมืองนี้ให้เปนผล เพื่อเปนที่ระลึกการรับเสด็จ ได้ตั้งราคาลง ๑๐,๐๐๐ บาท นายจันติ๊ะ ซึ่งได้กล่าวนามมาก่อนแล้วคนเดียวให้กึ่งราคา นอกนั้นพวกพ่อค้าพะม่า เงี้ยวและฮ่อ ได้ลงชื่อด้วย เปนจำนวนคนหนึ่งอย่างมาก ๕๐๐ บาท ก็เปนอันได้จำนวนเห็นรูปเค้าสำเร็จ ได้ให้ชื่อโรงเรียนที่จะสร้างนี้ว่า "บริพัตรศึกษา"

<u>การสาสนา</u> มีวัดห้าหกวัด เปนวัดแบบไทยเมืองสองสามวัด นอกนั้นเปนวัดเงี้ยวตามแบบพะม่า ที่อำเภอแม่สะเรียงนี้ มีลักษณะต่างกันกับอำเภออื่นที่ผ่านมาแล้วอย่างหนึ่ง คือ วัดที่ถือลัทธิแบบไทยเมืองนั้น สร้างเปนทำนองวัดไทยเมืองจริง ๆ อย่างที่เห็นในจังหวัดอื่น ๆ แห่งมณฑลพายัพ มีพระอุโบสถ,ศาลา,กุฎี แต่คนที่ไปบวชในวัดแบบไทยเมืองนี้ มีฉะเพาะแต่คนเมืองเท่านั้น ส่วนพวกเงี้ยวไปบวชทางลัทธิฝ่ายพะม่าหมด แยกกันเฉียบขาดดั่งนี้ ส่วนพระพะม่าก็มีหลายรูป ดูไม่สู้ครึมคร่ำนัก แต่ก็ต้องเรียกมาพบพูดจากัน ถ้าไม่เรียกก็คงนั่งนิ่ง ไม่มีการรับรองปฏิสันถาร เงี้ยวที่บวชในสำนักนี้พระพะม่า ตลอดจนเณร เรียนหนังสือพะม่า เจ้าคณะแขวงเปนพระไทยเมือง บ่นว่าฝ่ายพระพะม่าและเงี้ยวไม่ยอมให้ว่ากล่าวบังคับอะไรเลย แต่ถ้าวิวาทหะเลาะกัน ก็มีมาขอให้เปรียบเทียบบ้าง เมื่อเช่นนี้ส่อให้เห็นความต้องการพระที่มีอัธยาศัยกว้างขวางช่างพูด เปนที่นับถือบูชาของพวกเงี้ยว แล้วอาจจะโน้มเหนี่ยวให้มาเข้ารูปการทางฝ่ายคณสงฆ์ได้ แต่เจ้าคณะแขวงองค์นี้ สังเกตดูอัธยาศัยไม่มีคุณวุฒิเช่นกล่าวนั้น.

<u>การป่าไม้</u> ในเวลาที่อยู่แม่สะเรียงนี้ ได้มีพ่อค้าซึ่งทำการป่าไม้มากคนด้วยกัน พร้อมใจกันมาร้องขอให้ช่วยในเรื่องการทำป่าไม้ ซึ่งเวลานี้ได้รับอนุญาตทำแต่ในส่วนไม้ซึ่งเหลือจากห้างบอมเบย์เบอร์ม่าได้

ทำแล้วและเลิกไปแล้ว ด้วยเหตุว่าไม้ค้างเหล่านี้ ซึ่งเรียกว่าไม้แป่ จะหมดจำนวนภายในสองปี แล้วก็จะไม่มีไม้ทำอีก เพราะยังอยู่ในระะ เวลากระทรวงเกษตราธิการสั่งปิดสงวนป่า จะต้องว่างการทำป่าไม้ไป หลายปี การเรื่องป่าไม้นี้ ฐานของการย่อมเป็นทำนองเดียวกันเกือบจะ ตลอดเขตต์จังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นเรื่องควรพิจารณา จึ่งจะได้รอไว้ ไปกล่าวต่อตอนสรุปรวมความข้างท้ายรายงาน.

เวลาบ่ายวันหนึ่ง ประชาชนพลเมืองแห่กันมาถวายของ พวก พะม่ามีช่างฟ้อนมาฟ้อน ๒ วง และจัดของถวายอย่างหรูหราเด่นกว่าพวก อื่น ๆ มี address ภาษาอังกฤษพิมพ์ตัวทองจากประแหน่งสอดในกระบ ห้มกำมะหยี่เสียบในขันเงิน พวกแขกอินเดียนก็มี address ภาษาอังกฤ มาอ่านเหมือนกัน ทั้งสองพวกกล่าวถ้อยคำอ่อนน้อมมาก แต่ของพวกอิน- เดียนสำนวนอังกฤษไม่ดี.

วันที่ ๑๕ มีนาคม การเดิรทางวงรอบเมืองปาย,แม่ฮ่องสอน,แม่ สะเรียงนี้ เมื่อถึงแม่สะเรียง ก็เป็นอันถึงวงเลี้ยวซึ่งจะแปรทิศทางเดิร จากใต้ไปตะวันออก เพื่อเข้าหาเมืองฮอดในลุ่มน้ำปิง เวลาเช้าออกจาก บ้านแม่สะเรียง ข้ามห้วยแม่สะเรียง แล้วบ่ายหน้าไปตะวันออก ข้ามเขา ดอยหลักแสนแล้วเดิรทางพื้นห้วยแม่กะไน ซึ่งไหลลงแม่สะเรียง ห้วยนี้ พื้นลำห้วยเป็นศิลาดาด คล้ายธารเสด็จเกาะพงัน พักร้อนที่ปางน้อยเด่ง ระดับพื้นดิน ๕๗๐ เม็ตร์เหนือทะเล สูงกว่าแม่สะเรียง ๒๔๐ เม็ตร์.

จากที่พักร้อน เดิรพื้นห้วยกะไนต่อไป ขึ้นไปจนถึงยอดน้ำ ข้ามดอยก้อมน้ำ ซึ่งสูงและชันมาก ระดับสูงสุดที่ผ่าน ๑๑๗๕ เม็ตร์ ต่อ นั้นไปลงทุ่งลำพูน เป็นทุ่งหญ้าน้อย ๆ หว่างเขา แล้วข้ามดอยแม่เหาะ ลงสู่ลุ่มน้ำห้วยแม่เหาะ ทางลงชันและลำบาก ไปจนถึงที่พักแรมริมห้วย แม่เหาะ ระดับ ๔๑๗ เม็ตร์ ตรงนี้มีเขาอยู่โดยรอบ ดอกแคป่าออก จนเต็มต้น ซึ่งทิ้งใบเหลือแต่ดอก แลดูขาวเป็นหย่อม ๆ งาม ห้วย แม่เหาะนี้ ยังถ่ายน้ำไหลลงน้ำยวม ตรงที่พักไม่มีหมู่บ้าน นอกจาก

ทับกระท่อมของพวกยางซึ่งตั้งทำไร่ และตามดอยโดยรอบนี้ ก็คงเป็นที่อยู่ของพวกยางทำนองเดียวกัน เพราะเห็นรอยถากถางโค่นสร้างเป็นไร่แล้ว เป็นหย่อม ๆ ระยะไป.

วันที่ ๑๖ มีนาคม จากที่พักแรมห้วยแม่เหาะ ขึ้นเขาทันที ชื่อดอยแม่ลาย ระดับสูงที่ย่าน ๑๑๙๕ เม็ตร์ แล้วลงห้วยข้ามน้ำแม่ลาย ขึ้นดอยปางกอ พักร้อนบนยอดดอยนั้น ระดับ ๑๒๓๐ เม็ตร์ ซึ่งเป็นจุดสูงสุดในระยะทางจากแม่สะเรียงไปเมืองฮอด ยอดนี้ดูเสมอ ๆ กับเขาโดยรอบ ที่แลเห็นว่าสูงล้ำยอดนี้ขึ้นไป จะมีก็แต่สักลูกเดียว จากที่พักร้อนลงจากดอยปางกอข้ามห้วยห้า แล้วขึ้นเขาอีก ระดับ ๑๑๕๐ เม็ตร์ ไม่สู้ชัน แล้วลงไปยังห้วยแม่ลิด ซึ่งไหลลงน้ำยวมเหมือนกัน เป็นพรมแดนระหว่างจังหวัดแม่ฮ่องสอนกับเชียงใหม่ แต่นี้ไปเข้าเขตต์อำเภอฮอด ของเชียงใหม่ เป็นทางป่าลาด ๆ มีทุ่งนาเล็กน้อยที่บริเวณบ้านบ่อสะแกต ต่อนั้นไปขึ้นลาดเล็กน้อย ถึงที่พักแรมในทุ่งนาบ่อสะหลี เป็นหมู่บ้านป่าอย่างย่อม เย่าเรือนปลูกไว้ระยะห่าง ๆ กัน มีสถานีตำรวจ เพราะเป็นด่านย่านทาง และเพราะเหตุนี้เอง จึงมีคนมาตั้งขายของ โดยมากเป็นคนมาแต่ท้องที่อื่น ส่วนพลเมืองในท้องที่จริง ๆ นั้น ตั้งบ้านอยู่ห่างทางไป โดยมากเป็นคนชาติลัวะ มาตั้งทำไร่นาอยู่ประมาณ ๔๐ หลังคาเรือน จำนวนคนประมาณร้อยเศษ.

คนชาติลัวะนี้พึ่งได้พบ รูปพรรณก็คล้ายคนไทยเมือง ถ้าไม่บอกแทบไม่รู้ การแต่งกายฝ่ายชายแต่งอย่างไทยเมือง ฝ่ายหญิงก็นุ่งซิ่นไว้ผมอย่างไทยเมือง แต่มีธรรมเนียม ถ้าเป็นคนมีสามีแล้ว สวมเสื้อสีน้ำเงินดำ เนื้อผ้าเหมือนเสื้อผ้าพวกยาง ค่อนจะสกปรกมาก ส่วนภาษาคำพูด เป็นภาษาหนึ่งต่างหาก ซึ่งเทียบเคียงกับภาษาไทยหรือภาษาอื่นใดไม่ได้เลย หนังสือสำหรับภาษาแห่งตนก็ไม่มี ทั้งไม่มีตำนานสืบได้ว่าเป็นหมู่ชนที่มาจากที่อื่นแห่งใด จึงสันนิษฐานว่า เชื้อลักษณะเป็น

ab-origines พวกหนึ่งเหมือนกัน จะเปนชาติเดียวกันที่เรียกกันว่า ละว้าหรือมิใช่ ยังไม่มีหลักที่จะสันนิษฐาน อีกนัยหนึ่งก็อาจจะเปนคำเดียวกับ "ลาว" นั่นเอง เปนคนในพื้นที่เดิมก่อนพวกไทยเหนือมาครอบครอง อันเปนเหตุให้พวกไทยเหนือหรือไทยเมืองมีความรังเกียจ เมื่อพวกเราชาวใต้ไปเรียกเขาว่า ลาว ด้วยเปนที่เห็นชัดแน่นอนว่าพวกลัวะหรือลาวนี้ไม่ใช่ไทย และมีอารยะธรรมต่ำกว่าไทยมาก.

ที่พักแรมวันนี้ ลดลงมาอยู่ในระดับ ๙๕๕ เม็ตร์เหนือทะเล อากาศร้อนจัด ปรอท ๑๐๔ – ๕๙ องศาฟาเรนไฮท์.

วันที่ ๑๙ มีนาคม ออกจากบ้านบ่อสะหลี ขึ้นเขาแล้วลงข้ามห้วยแม่เดียน แล้วขึ้นอีกเขาหนึ่ง ระดับสูง ๑๑๐๐ เม็ตร์ พักร้อนที่บวกครก ระดับ ๑๐๗๖ เม็ตร์ มีหนองน้ำ เช้าวันนี้ป่าค่อยงามขึ้นบ้าง มีสนและต้นพะยอมกำลังดอก จากบวกครก เดิรไต่สันเขาต่อ ๆ ไปหลายทอด ทางขึ้นลงเล็กน้อย ทรง ๆ อยู่ในระดับ ๑๐๐๐ เม็ตร์ขึ้นไป จุดสูงสุดที่ผ่าน ๑๒๑๕ เม็ตร์ แล้วลงเขาไปจนถึงบ้านบ่อหลวง ระดับ ๑๑๘๐ เม็ตร์ แต่นี้ไป บรรดาทางน้ำไหลถ่ายลงสู่น้ำปิง.

ที่บ้านบ่อหลวงนี้ มีพวกลัวะอยู่มาก ทั้งสมทบมาจากตำบลอื่นด้วย รวมนั่งคอยรับรองอยู่ แบ่งเปนชายแถวหนึ่ง หญิงแถวหนึ่ง ประมาณ ๔๐๐ คน เมื่อรวมหมู่เช่นนี้ มีกลิ่นเหม็นสาบจัด เพราะความสกปรก ตรงหน้าหมู่บ้านบ่อหลวงมีลำลาบยาว ทำนาตลอดปี เมื่อมาตามทางก่อนถึงบ้านบ่อหลวง ก็ได้พบลำลาบเช่นนี้อยู่หว่างเขาสองสามแห่ง มีการทำนาเปนคั่นบันไดตลอดลำลาบ อนึ่งในบริเวณเขานี้มีบ่อเหล็ก ห่างจากบ้านบ่อหลวงไปทางวันหนึ่ง พวกลัวะที่อยู่บ้านนี้ไปถลุงเหล็กมาตีทำของรูปพรรณขาย เปนของหยาบ ๆ เช่นเหล็กเชิงกราน จอบ, เสียม, ระฆังผูกคอโค เปนต้น ส่งไปขายถึงเชียงใหม่ จัดเปนอุตสาหกรรมอันหนึ่ง แต่ของประณีตกว่านี้หาทำไม่.

ได้ไปดูบ้านเรือนของพวกลัวะ ภายนอกดูแต่ไกล มีเครื่องเจริญตา คือ ที่ปั้นลมปลายอกไก่ มีคิ้วไม้ไขว้เป็นลายสลัก แต่ครั้นเข้าถึงเรือน สกปรกเต็มประดา รูปร่างละม้ายคล้ายกันทั่วไป คือเป็นเรือนห้องเดียว มีชานโถงข้างหน้า และในห้องเรือนนั้น มีเตาไฟสุมเพลิงไว้อยู่กลางห้อง มีเชิงกรานหุงต้มที่เดียวกันนั้น มีตะแกรงอย่างรมของไว้เหนือเพลิง มีฟูกหมอนปูสองข้างเตาเพลิง สกปรกโสมมมาก หน้าต่างไม่มี เวลานอนกลางคืนก่อไฟผิงได้ ด้วยที่นี่เป็นที่ขึ้นชื่อลือนามว่าหนาวจัดเสมอ แม้กระทั่งในเดือนเมษายนก็อาจหนาวมาก จนถึงปรอท ๔๒ องศาฟาเรนไฮท์ในเวลากลางคืน เพราะเป็นที่ลมโกรก แต่ในวันที่มาพักอยู่นี้ สังเกตเห็นว่า ลมก็แรง และเป็นลมเย็น แต่หาได้หนาวเช่นที่กล่าวกันนั้นไม่ ปรอทเพียง ๕๖ - ๖๔ องศา.

วันที่ ๑๔ มีนาคม เดินตามสันเขา ระดับต่ำลงทีละน้อย ๆ เรื่อยไป จนถึงที่พักร้อนปางอีมูน ระดับ ๘๔๙ เม็ตร์ จากนั้นก็ลงสู่ที่ต่ำเรื่อยลงไปอีกจนถึงที่พักแรมห้วยแม่ป่าไผ่ ระดับ ๔๕๐ เม็ตร์เหนือทะเล.

ทางเดินวันนี้ พื้นเป็นศิลาก้อน ศิลาคานมาก ป่ามีแต่ไม้เล็กทิ้งใบโกร๋นทั่วไป ร้อนจัด ห้วยแม่ป่าไผ่น้ำขาด แม้ตรงที่พักแรมต้องขุดทรายในท้องห้วยลึกประมาณศอกหนึ่งจึ่งได้น้ำ.

สังเกตเห็นว่า ป่าตามเส้นทางข้างเหนือ เช่นทางเมืองปายนั้น มักเป็นป่าสูง มีไม้ใหญ่ แต่มาถึงทางเส้นนี้ คือจากแม่สะเรียงไปทางตะวันออกเข้าหาเมืองฮอดนี้ ไม้ใหญ่กันดาร แม้ทั้งไม้สนก็บาง คงจะเป็นเพราะถูกตัดลงไปเสียมาก ด้วยเป็นทางคนเดินมากกว่าทางเหนือ ได้พบกระบวนสินค้าหาบหามหรือบรรทุกม้าต่างโคต่างหลายกระ-บวน นำของเชียงใหม่ ซื้อของข้างใต้ ไปขายในท้องที่ลุ่มน้ำคง กระทั่งถึงนอกแดน.

อนึ่ง ไม้สนนั้น สังเกตเห็นสองชะนิด เรียกสนเกี๊ยะชะนิดหนึ่ง สนจ๋วงชะนิดหนึ่ง มีลักษณะต่างกันที่สนเกี๊ยะออกใบเป็นช่อสองใบต่อก้าน สนจ๋

เปนช่อสามใบต่อก้าน กับสนเกี๊ยะนั้น เปลือกลำต้นเปนร่องลึกและเกล็ดหยาบกว่าสนจ๋วง ส่วนระดับที่สนขึ้นงอกงามนั้น สังเกตเห็นว่า สนเกี๊ยะมีได้แต่ระดับ ๕๐๐ เม็ตรขึ้นไป แต่สนจ๋วงนั้น ระดับสูงแต่ ๑๐๐๐ เม็ตรขึ้นไปจึ่งจะมี แก่นสนทั้งสองชะนิด ราษฎรใช้จุดตามเพลิง หรือเปนเชื้อเพลิงอย่างเช่นไต้ เพราะอมน้ำมันและมิใช่เปนสินค้าเข้าไปจนถึงในเมือง สนแถบนี้อาจจะถูกตัดลงเสียมากเพราะเหตุนี้ก็เปนได้.

วันที่ ๑๙ มีนาคม เดิรพ้นห้วยแม่ป่าไผ่ลงหาระดับต่ำเรื่อยไปถึงบ้านวังลุง ระยะ ๒ กิโลเม็ตรจากเมืองฮอด จึ่งกระทบแม่น้ำปิง.

บ้านวังลุงนี้ ตั้งริมแม่น้ำ ยาวสองฟากถนนลาดขึ้นไปหาเนินเขา มีร้านขายของแน่นหนาอยู่ มีบ้านมาตั้งใหม่ ๆ ด้วยหลายหมู่ สอบได้ความว่า เปนทำเลที่ตักขายของแก่พวกชาวดอนชาวเขาซึ่งลงมาซื้อของ แต่ก่อนต้องไปถึงเมืองฮอด ครั้นมีผู้มาตั้งขายที่ตำบลวังลุงนี้ปรากฏขายของดี พวกเมืองฮอดก็ร่นตามลงไปตั้งบ้านและร้านขายของที่วังลุง ทำให้เมืองฮอดทรุดโทรมลง ประกอบด้วยสินค้าและผู้คนเดิรทางเรือในลำน้ำปิงก็ลดน้อยลงด้วย.

<u>เมืองฮอด</u> ตัวเมืองฮอดเอง มีบ้านเรือนยาวตามถนนราว ๑ กิโลเม็ตร ไม่ใคร่มีร้านขายของ ออกจะเหี่ยวแห้งเงียบเหงา สุดบ้านทางเหนือน้ำ เปนที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ อยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิง โอ่โถงดีอยู่.

<u>สถานที่ว่าการ</u> เปนของเก่าซ่อมขึ้นใหม่ ยังเรียบร้อยดี ที่พักนายอำเภอกำลังสร้างใหม่ ตัวนายอำเภอ พระระวังเวียงพิงค์ เปนคนชั้นผู้ใหญ่ คงจะไม่ขึ้นอีก งานการปรากฏว่าค่อนข้างอ่อน.

<u>พลเมืองในท้องที่</u> จำนวนประมาณ ๒๒,๐๐๐ เปนยาง ๓๐ เปอร์เซ็นต์ และลัวะก็มีมาก เปนท้องที่ซึ่งประชาชนโง่เขลาและอัตคัดอยู่ จะชี้แจงกิจการอย่างใดก็เปนการลำบาก ไม่ใคร่ได้อย่างใจ สัตว์พาหนะที่ได้ออกตั๋วพิมพ์รูปพรรณแล้ว สังเกตเห็นว่า มีเพียงราว ๑ ใน ๔ ของจำนวนประจำคอก นายอำเภอชี้แจงว่า เปนเพราะ

ราษฎรไม่มาขอตั๋วรูปพรรณ ด้วยไม่อยากเสียเงินค่าธรรมเนียม เร่งเตือนก็ไม่ใครมา ต่อมีธุระจะขายจึ่งจะมาขอตั๋วรูปพรรณ.

หลังที่ว่าการอำเภอมีโบราณวัตถุ ชื่อวัดเจดีย์สูง เปนวัดร้าง เจดีย์นั้น แปลกที่มีลายปั้นเปนซุ้มแบบขอม แต่ชำรุดปรักหักพังมาก.

จากเมืองฮอด เปลี่ยนพาหนะเดิรทางเปนรถยนตร์ได้แล้ว แต่เปนทางที่ไปได้เพียงช้า ๆ อย่างทางเกวียน ยังแต่ฮอดถึงที่หักแรมท่าข้ามแม่แจ่ม ระยะทาง ๑๒ กิโลเม็ตร์ กินเวลา ๔๐ นาที.

วันที่ ๒๐ มีนาคม ได้ดูการป่าไม้ที่ออบหลวง ทางเดิรขึ้นม้าเลียบแม่แจ่มขึ้นไปทางเหนือน้ำ ตอนล่างมีเหมืองฝายไร่นาบ้าง เหนือขึ้นไปมีราษฎรไปตั้งทำไร่ชั่วฤดูตามที่ชายน้ำ เช่นไร่ยาสูบเปนต้น ประปราย เหนือขึ้นไปอีกลำน้ำแคบ เปนธาร เปนแก่ง ระกะขึ้นไป ระยะทางประมาณ ๑๗ กิโลเม็ตร์ถึงออบหลวง เปนแก่งใหญ่ซึ่งลำน้ำเผ่านเขาสองฟาก ตลิ่งสูงชัน สายน้ำอยู่ลึกลงไปมาก.

ป่าไม้แม่แจ่มนี้ บริษัท เอสต อาซิยาติ๊ก ฟรังเซส์ ได้รับอนุญาตให้ทำ มีนาย ล.แฮรมิต เปนหัวหน้าผู้ดูการใหญ่อยู่ณที่นี้ แต่กำลังจะเปลี่ยนตัวเปนนาย เดอคองปุ เปนผู้ดูการต่อไป ได้พบทั้งสองคน ที่ออบหลวงนี้ (ออบตรงคำว่าแก่ง) สายน้ำตกแรงและมีศิลาเกะกะมาก ไม้ที่ล่องลงมาติดขัดและกระทบศิลายับย่อยเสียหมด บริษัทจึ่งคิดแก้ทางน้ำด้วยทำรางสิเมนต์คอนกรีตรับซุงให้ผ่านไปที่ละต้น และทำทำนบทดน้ำให้สูงพ้นหิน เพื่อป้อนซุงให้ไหลไปตามรางซึ่งทำเปนรูปกาบหยวก นับว่าเปนการใหญ่ ต้องลงทุนหลายแสนและทำการก่อสร้างได้ในปีหนึ่งเปนเวลา ๔ เดือนเท่านั้น เกี่ยวด้วยฤดูและระดับน้ำ ได้ทำการมา ๓ ปีแล้วยังไม่สำเร็จ ส่วนเหนือน้ำขึ้นไปอีกยังมีออบที่จะต้องจัดการเช่นนี้อีกสองสามแห่ง แต่ไม่เปนการใหญ่เท่าที่ออบหลวง.

ตรงออบหลวงนี้ เปนที่ทำการใหญ่ของบริษัท พวกฝรั่งออกจากเรือนลงอยู่เต็นต์ จัดเอาเรือนเปนที่รับเสด็จ ส่วนการตัดไม้นั้น ทำอยู่

เหนือน้ำขึ้นไปอีก ระยะทางตั้งร้อยกิโลเม็ตร์ ซึ่งมีฝรั่งชั้นรอง ๆ ควบคุมดูงาน.

การงานก่อสร้างใช้คนเมือง ส่วนการงานทำป่าไม้ใช้ขะมุ คนที่ใช้เปนเสมียนและนายงานรอง ๆ มีคนไทยใต้หนุ่ม ๆ ลูกขุนนางไปเปนลูกจ้างอยู่หลายคน สอบได้ความว่า เดิมเปนนักเรียนโรงเรียนอัสสัมชัญ ซึ่งโรงเรียนรับหาตำแหน่งการงานให้เมื่อเสร็จเรียน เมื่อบริษัทต้องการคน ก็ไปขอจากโรงเรียน แล้วโรงเรียนกะตัวให้ แรกไปได้เงินเดือน ๖๐ บาท ต่อไปได้ ๑๒๐ บาทขึ้นไป.

การรับรองของบริษัทแขงแรงมาก ถึงมีเลี้ยงโต๊ะเวลากลางคืน.

วันที่ ๒๑ มีนาคม เมื่อนอนค้างที่ออบหลวงคืนหนึ่งแล้ว รุ่งขึ้นก็กลับไปตามทางเดิม พักแรมที่ท่าข้ามแม่แจม.

ตอนนี้หมดระยะทางที่ต้องเดิรด้วยพาหนะม้า ต่อนี้ไปใช้รถยนตร์ได้ตลอด จึ่งใคร่จะกล่าวถึงเรื่องพาหนะเดิรทางที่กันดาร ตามวิธีของมณฑลพายัพ.

กระบวนที่ไปกันคราวนี้ ที่จริงก็ไม่ใหญ่โต จะเรียกว่าเปนกระบวนเล็กก็ได้ แต่แม้กระนั้นก็ดี ต้องใช้พาหนะ คือ ม้าขี่ ๖๔, สัตว์ต่าง (ม้า, ฬ่า) ๑๙๖, คนหาบหาม ๒๕๒ คนที่ไปในกระบวน รวมทั้งเจ้าหน้าที่และคนใช้, กองจัดที่พัก, กองครัว, คนคุมของคุมพาหนะ, ๑๐๑ คน.

ม้าขี่ที่ใช้ เปนม้าตำรวจบ้าง ม้าเช่าจากพวกฮ่อบ้าง อดทนแขงแรงดี และชำนาญการขึ้นเขาลงเขา ถ้าเปนม้าธรรมดาที่ไม่เคยแก่การเดิรเขา จะลำบากกว่านี้มาก.

คนหาบหามนั้น จ้างตามท้องที่ ดูก็มีความอดทนแขงแรงมิใคร่มีเจ็บไข้ และมีหน้าชื่นตาบานไม่อิดออด ไม่รู้สึกว่าเปนการพิเศษที่ต้องทำ เพราะว่าตามจริง คนเหล่านี้ก็รับจ้างในการหาบหามเกือบเรียกได้ว่าเปนอาชีพ นอกจากนั้น การเดิรทางของคนตามท้องที่เหล่า

นี้ โดยปกติเมื่อจะไปไหนตามลำพังของเขา ก็ย่อมหาบสิ่งของเครื่องใช้ของตนไปด้วยอยู่เสมอแล้ว.

ส่วนสัตว์ต่าง เป็นของฮ่อล้วน มีวิธีการที่น่าดูหลายอย่าง ด้วยทำเป็นอาชีพของพวกฮ่อทีเดียว ฮ่อทุกคนในกระบวนสัตว์ต่าง ชำนาญการเลี้ยงม้า การบรรทุกและควบคุมเดินทาง ด้วยศึกษากันมาแต่เล็ก มีความอดทนเป็นที่สุด การบรรทุกขึ้นลงก็ทำรวดเร็ว สัตว์ก็เดินตามกันไปโดยไม่ต้องจูงหรือวุ่นวายอะไร เป็นแต่คอยพูดต้อนให้เดินบ้าง ให้ยั้งรอบ้าง เมื่อสัตว์ตัวไหนป่วยล้าลง พวกฮ่อก็สามารถรักษาได้ตามวิธีการของเขา ใช้ทั้งยาทั้งวิธีศัลยกรรมประกอบกัน เช่นแทงเอาเลือดคั่งออกเป็นต้น เดินทางได้ในวันรุ่งขึ้น การเลี้ยงสัตว์ก็ทำเป็นอย่างดี ให้อาหารบริบูรณ์ทั้งเข้าทั้งหญ้าไม่ตระหนี่ สัตว์จึงมีกำลังดี การใส่เกือกม้าฮ่อก็ทำได้อย่างคล่องแคล่ว เป็นแต่วิธีการนั้นหยาบและลวกกว่าที่ฝรั่งทำ เกือกม้าต้องซ่อมต้องทำกันไปตลอดทาง.

การบรรทุกของโดยสัตว์ต่าง มีหัวหน้ารับเหมา และตามปกติกาล เมื่อส่งของโดยไม่มีผู้ควบคุมไป เรียกเงินประกันจากผู้รับเหมาก็ได้ สัตว์ต่างบรรทุกสินค้าอีกชะนิดหนึ่งใช้โค ได้เห็นผ่านตามทางบ้าง การต่างโคดูเหมือนจะยังอยู่ในมือคนเมืองทั่วไป ฮ่อไม่ทำ แต่ที่ไปคราวนี้ ไม่ได้ใช้ต่างโค เพราะเดินช้า.

วันที่ ๒๒ มีนาคม ขึ้นรถยนตร์จากท่าช้างแม่แจ่ม ไปวัดพระธาตุจอมทอง ระยะทาง ๗๒ กิโลเม็ตร์ เป็นทางมณฑลตัด รถยนตร์พอไปได้ ส่วนทางหลวงอย่างดีนั้น ทำจากเชียงใหม่มาสุดอยู่เพียงอำเภอจอมทอง ถ้าทางนี้ได้ขยายต่อลงไปถึงฮอด ตามที่เข้าใจว่าเป็นสถิมของกรมทางนั้นโดยเร็วก็จะมีคุณอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจจะรับเอาทางของมณฑลเข้าไว้ได้เป็นส่วนใหญ่ มิฉะนั้นแล้ว ทางของมณฑลก็จะโทรมไปเสียด้วยไม่มีเงินรักษา.

ในระวางทาง ตรงที่น้ำแม่กลางมาสมทบน้ำแม่ปิง ไร่นาบริบูรณ์งามมาก ทางที่เดิรไปก็เลียบแม่น้ำปิงเรื่อยขึ้นไป มีหมู่บ้านใหญ่ที่ผ่านก็คือ บ้านสบเตี๊ยะ มีเรือนฝากระดานแน่นหนา ส่อให้เห็นว่า บริบูรณ์ผิดกันกับท้องที่อำเภอฮอดที่ได้ผ่านมาแล้วนั้นมาก.

จอมทอง

ที่วัดศรีจอมทอง มีพระธาตุสำคัญซึ่งนับถือกันมาก พระธาตุนี้บรรจุอยู่ในสถูปในพระอุโบสถ เชิญออกสรงทุกวันพระ ถ้าวันพระ ๑๕ ค่ำ มีแห่ไปประดิษฐานที่ศาลาเลี้ยงพระด้วย.

การเชิญออกสรงนั้น มีอุบาสกว่าคำเชิญเสด็จ แล้วพระสงฆ์เชิญออกจากสถูป เชิญองค์พระธาตุลงบรรจุผะอบแก้วฝาโปร่ง แล้วแห่ไปขึ้นเบญจาสรง มีรางน้ำจากศาลารับน้ำสรงไหลลงฝาครอบผะอบ ราษฎรขึ้นสรงที่ศาลานั้น น้ำสรงถือกันว่าเปนน้ำมนต์.

วัดพระธาตุนี้ รู้สึกว่ารักษาดีมาก มีกรรมการดูแล นายอำเภอเปนประธาน มีราษฎรเปนทานพระ ผลัดเปลี่ยนกันมารับใช้ปัดกวาดและเปนกระบวนแห่ ซึ่งมีกระบวนกลองชุมแต่งเครื่องแคงสวมหมวกทรงประพาศ อันเจ้าแก้วเนาวรัตน์ได้จัดทำถวายไว้ อนึ่ง เครื่องสักการะพระธาตุมีมาก ที่เจ้านายและประชาชนได้ทำถวาย โดยมากเปนช้อนทองคำสำหรับตักเชิญองค์พระธาตุและตลับทรงพระธาตุ ส่วนใบที่ทรงอยู่ในสถูปนั้น เปนตลับทองคำประดับเพ็ชร์ของพระราชชายาถวายไว้.

ที่ว่าการอำเภอจอมทองอยู่ริมแม่น้ำปิง แต่ห่างจากทางหลวงราว ๑ กิโลเม็ตร์ บ้านช่องตรงที่ตั้งอำเภอนั้นมีน้อย แต่ที่สี่แยกถนนไปอำเภอติดกับทางหลวงนั้น กำลังปลูกสร้างกันคึกคักอยู่ ความเจริญคงจะเกิดขึ้นตรงนี้ ไม่ใช่ที่ริมน้ำ.

อำเภอนี้ มีพลเมือง ๒๐,๐๐๐ เศษ ถ้อยความมีน้อย งาน ๆ อำเภอก็คงน้อย แต่มีงานโยธามาก เกี่ยวกับการตัดทางไปยังที่เที่ยวต่าง ๆ เช่นน้ำตกเปนต้น.

----------- -----------

รองอำมาตย์โท ถนอม บริจินดา นายอำเภอ เปนคนชอบค้นหาที่เที่ยว เช่นน้ำตกแม่กลาง, แม่เตี๊ยะ, แม่ยะและถ้ำแม่กลาง เปนต้น แต่ก็ต้องรับบาป คือต้องรับแขกและพาเที่ยวเนือง ๆ

ตำรวจภูธรที่อำเภอนี้ เปนกองเมืองครอบท้องที่ ๓ อำเภอ คือ อำเภอจอมทอง, ฮอด และช่างเคิ่ง โรงตำรวจซ่อมใหม่สะอาดดี.

วันนี้ ไปพักแรมที่ที่พักใกล้น้ำตกแม่กลาง.

น้ำตกแม่กลางนั้น ไม่งดงามเท่าที่ลือ เพราะทางตกเปนผาเตี้ยไม่สูงนัก แต่ปรากฏทางการสำรวจของนายช่างกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมว่า กำลังน้ำแรงดี ในทางการที่จะใช้แรงน้ำหมุนเครื่องไฟฟ้า หรือใช้การอุตสาหกรรมอย่างอื่น.

วันที่ ๒๔ มีนาคม ได้ไปดูน้ำตกแม่ยะ ระยะห่างจากที่พักแม่กลาง ๔.๕ กิโลเม็ตร์ ทางเดินผ่านข้ามแม่กลางแล้วข้ามแม่ยะ ขึ้นดอยแม่ยะไปลงลำธารแม่ยะ เลียบขึ้นไปหาน้ำตก แม่ยะนี้ไหลลงแม่กลาง แม่กลางไหลลงแม่ปิง.

น้ำตกแม่ยะนี้ อยู่ในที่สูง ตามทางรถยนตร์ก็แลเห็นได้แต่ไกลระยะตั้ง ๑๔ - ๑๕ กิโลเม็ตร์ขึ้นไปเมื่อถูกช่องที่เหมาะ ทางตกเปนหน้าผาสูง ๑๔๐เม็ตร์ ระดับบน ๘๖๐ เม็ตร์ ระดับล่างเชิงหน้าผาน้ำตก ๖๙๐ เม็ตร์ นับว่าเปนน้ำตกที่น่าดูมากอันหนึ่งในพระราชอาณาเขตต์ และทางตกก็งดงามดี โดยกระทบหินเปนชั้น ๆ แต่ออกจะไม่มีที่เหมาะแก่การอาบ น้ำตกแม่ยะนี้ เมื่อเทียบกับน้ำตกแม่กลาง น่าคิดว่าแม่ยะจะแรงกว่า แต่ตามทางสอบสวนของนายช่างกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ปรากฏว่ากำลังน้ำอ่อนกว่าแม่กลาง.

วันที่ ๒๕ มีนาคม แวะดูถ้ำแม่กลาง ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากที่พักนัก ทางขึ้นไปปากถ้ำ ต้องขึ้นเขามากอยู่หน่อย แต่ไม่ชันเกินไปนัก ส่วนถ้ำเองนั้นก็กว้างขวางอยู่ มีทางน้ำปูนไหลเปนประกายและเปนรูปร่างต่างๆ เช่นอย่างถ้ำโดยมากที่มีในพระราชอาณาเขตต์.

บ้านแม่

ขึ้นรถยนตร์ตามทางหลวงไปแวะตรวจอำเภอบ้านแม่ มีบ้านช่องหนาแน่นถึงมีร้านตลาดในตอนใกล้อำเภอบ้านแม่นี้ คือ บ้านทุ่งเลี้ยวแห่งหนึ่ง บ้านสันป่าตองแห่งหนึ่ง ส่วนที่ว่าการอำเภอบ้านแม่นั้น ไม่อยู่ที่ทางหลวง ต้องไปตามทางแยกจากทางหลวงตะวันตก ๔ กิโลเม็ตร์ จึ่งถึงที่ว่าการอำเภอ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำแม่ขาน ตรงที่ตั้งที่ว่าการนี้ก็นับว่าไม่ใช่ที่ประชุมชน ถ้าจะย้ายเข้าหาที่ประชุมชน ก็ควรย้ายมาตั้งที่บ้านทุ่งเลี้ยวหรือสันป่าตองแห่งใดแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กัน แต่ก็ดูไม่มีเหตุที่ควรจะรีบร้อน.

อำเภอบ้านแม่ มีพลเมืองในท้องที่ประมาณ ๔๕,๐๐๐ เจ้าราชสัมพันธ์เปนนายอำเภอ กิจการดูก็เรียบร้อยพอสมควร.

หางดง

จากอำเภอบ้านแม่ ขึ้นรถยนตร์ไปตามทางหลวงเข้าหาเชียงใหม่ และตรวจการอำเภอหางดง พลเมืองประมาณ ๓๕,๐๐๐ อำมาตย์ตรี หลวงบำรุงเนาวกรณ์ เปนนายอำเภอ ตามรายงาน ปรากฏเอื้อเฟื้อแก่การอาชีพของราษฎรมากอยู่ จัดว่าเปนนายอำเภอดีได้คนหนึ่ง.

กลับถึงเชียงใหม่

สันกำแพง

ถึงเชียงใหม่แล้วเวลาบ่ายได้ไปตรวจอำเภอสันกำแพง ซึ่งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของเชียงใหม่ ระยะทาง ๑๓ กิโลเม็ตร์ มีทางหลวงไปสุดเพียงบ้านสันกำแพง อำเภอนี้มีพลเมือง ๓๓,๐๐๐ เจ้าไชยวรเชษฐ์ เปนนายอำเภอ.

ทั้งสามอำเภอที่ได้ตรวจการมานี้ คือ อำเภอบ้านแม่, หางดง และสันกำแพง ดูตามรายงานสังเกตเห็นว่า เทียบกับศกก่อน มีคดีอาชญาสามัญเพิ่มขึ้นอยู่ แต่ก็มีส่วนที่ได้ตัวคนร้ายมาก.

บ้านสันกำแพง เปนแหล่งที่ทอผ้ามีฝีมือ ชื่อเสียงนั้นยังคงอยู่ นับว่าเปนตลาดผ้าของเชียงใหม่.

เชียงใหม่

วันที่ ๒๖ มีนาคม ได้ไปตรวจโอสถสภาของสุขาภิบาล ซึ่งเทียบกับที่ได้เห็นมาก่อน นับว่าเจริญขึ้น มีคนไข้มาให้ตรวจรักษาเดือนหนึ่ง ๑๕๐ – ๑๙๐ คน ที่ทางรักษาสะอาดดี การสุขาภิบาลของจังหวัดเชียงใหม่ก็เจริญดี มีครู แฮร์ริส เปนกรรมการ ซึ่งเปนผู้เอาใจใส่มาก.

แต่สถานีอนามัยของสภากาชาดสยามกิจการทรงอยู่ เพราะที่ตั้งที่ใกล้โรงทหารห่างชุมนุมชน ไม่เหมาะ ต่อนี้ไปได้ตกลงจะได้ที่โรงพยาบาลเก่าของมิสชันนารี กิจการคงจะเจริญขึ้น การอนามัยของกาชาดจะต้องเพ่งไปในทางพิทักษ์อนามัยนักเรียนและเยี่ยมบ้านให้มากขึ้น เพื่อการงานจะได้ไม่ซ้อนซ้ำกับกองการอื่น ๆ ที่มีอยู่แล้วในเชียงใหม่ เช่นโรงพยาบาลแมคคอร์มิก, โอสถสภาของสุขาภิบาล เปนต้น.

สารภี

ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภอสารภี อยู่ถนนลำพูน ระยะทาง ๑๒ กิโลเม็ตร์ มีพลเมือง ๒๕,๐๐๐ สังเกตดูผู้คนเข้าใจว่าจะเปนที่บริบูรณ์ดี กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ออกจะเรี่ยมและได้ราชการ รองอำมาตย์ตรีสนิท จันทรศัพท์ เปนนายอำเภอใหม่ไม่นานนัก ท่าทางดีอยู่ เอาใจใส่เรื่องเหมืองฝาย เรี่ยไรหาเงินเก่ง และเอาใจใส่ก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ทำได้ถูกมาก เช่นทำที่ว่าการอำเภอตามแบบใหม่ของกระทรวง ใช้เงินเพียง ๔,๕๐๐ บาท ทำโรงเรียนประชาบาลในเงินศึกษาพลี งดงามดี ขอชื่อ ได้ให้ชื่อว่า "โรงเรียนสาระภีชนานุกูล" ได้ไปดูโรงเรียน พบกำลังประชุมรวมนักเรียนตำบลต่าง ๆ เข้ามาสอบไล่ มีเณรเข้าสอบไล่มากอยู่.

เชียงใหม่

ได้ไปเยี่ยมศาลมณฑล ซึ่งตั้งอยู่เชิงสะพานเนาวรัตน์ ว่าด้วยสถานที่ไม่มีสง่าผ่าเผยเลย ข้ามฟากถนนอีกด้านหนึ่งเปนศาลจังหวัดยิ่งซอมซ่อหนักลงไปอีก แต่กระทรวงยุติธรรมได้วางระเบียบใหม่ สั่งให้เอาศาลจังหวัดมารวมเข้าไว้กับศาลมณฑลตั้งแต่ต้นปีนี้ เพราะฉะนั้นที่ศาลจังหวัดจึงใช้เปนที่ทำการส่วนธุระการของศาล ได้ฟังพิจารณา

คดี เรื่องขับรถยนตร์โดนต้นไม้ทำให้คนตายโดยประมาทเพราะเมาสุรา ศาลลงโทษ ๒ ปีอยู่ข้างแรงมาก ปรากฏว่าศาลนี้กำลังพยายามปราบปรามคนขับรถยนตร์ เพราะมีเหตุอันตรายบ่อยนัก ศาลควรสร้างใหม่ในที่ซึ่งมณฑลได้กะไว้ให้ใกล้ศาลารัฐบาล ถ้าได้ไปตั้งที่นั่น จะเปนสง่าดี.

ลำพูน เวลาบ่ายไปลำพูน นมัสการพระธาตุหะริภุญไชย พระเจดีย์กำลังซ่อมแซมเบื้องยอด ส่วนในบริเวณ ได้สร้างระเบียงเพิ่มขึ้นเพื่อขยายที่พิพิธภัณฑ์.

ถนนในเมือง ได้เคยเห็นหรุดโทรมเมื่อได้ไปครั้งก่อนใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ไปคราวนี้เห็นว่าได้ซ่อมรักษาดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก อำมาตย์โท พระกำธรพายัพทิศ ปลัดมณฑลประจำจังหวัด ทำการดี เหมาะแก่ตำแหน่ง มีความคิดอ่านบำเพ็ญไปในทางบำรุงท้องที่มาก เช่น คิดทำเหมืองฝายในท้องที่อำเภอลี้ อันเปนที่กันดารเปนต้น.

ศาลากลาง (เค้าสนามหลวง) เปนเรือนไม้สองชั้นคงเดิม ซ่อมทะนุบำรุงไว้ ยังพอใช้ราชการได้.

สังเกตเห็นว่า จำนวนพลเมืองจังหวัดนี้ แบ่งตามอำเภอ ได้แก่อำเภอเมืองถึง ๗๒,๐๐๐ เปนจำนวนมากอยู่ อำเภอปากบ่อง ๕๐,๐๐๐ เศษ อำเภอลี้ ๑๕,๐๐๐ รวม ๑๓๐,๐๐๐ เศษ ได้ปรากฏว่า มีชาวลำพูนอพยพไปตั้งทำกินในท้องที่จังหวัดอื่นหลายแห่งอยู่ สอบสวนได้ความว่า มีคนอพยพไปจากจังหวัดนี้กว่า ๔๐๐ ครัวแล้ว โดยมากไปเชียงราย เหตุอพยพ ไม่ใช่เพราะจำนวนพลเมืองมากล้นท้องที่ไม่มีที่ทำกิน แต่เปนเพราะทำนาไม่ใคร่ได้ผลดี มักจะถูกน้ำท่วมน้ำแล้ง เวลาจะไปก็ขายนาก่อน บางครัวได้เงินติดตัวไปถึง ๔,๐๐๐ บาท ไปลงทุนทำณที่ซึ่งเขาได้สืบสวนรู้ก่อนแล้วว่าดี ถ้าหากว่า การเหมืองฝายในอำเภอลี้ ซึ่งปลัดมณฑลดำริอยู่นั้นได้สำเร็จลง คนจังหวัดลำพูนอาจมีอพยพเพียงภายในจังหวัด คือลงไปตั้งทำกินที่อำเภอลี้.

สิ่งที่แปลกตาที่ได้มาเห็นในคราวนี้ คือ สินค้าผ้าทอ วิธีทำแบบใหม่ ๆ ที่มีหลายอย่าง เช่นผ้าคัดเสื้อ, ผ้าเช็ดตัว ว่าขายดี ขายตามหัวเมืองในมณฑลและขายส่งลงไปจนถึงกรุงเทพ ฯ ทำไม่ใคร่ทันขาย ทั้งนี้ มีผู้ว่าอุตสาหกรรมการทอผ้าเจริญขึ้นมา แต่ปลัดมณฑลว่า ได้แนะนำให้ทำเป็นการใหญ่ขึ้นไป ก็ไม่มีใครทำ เพราะกลัวขาดทุน.

ได้ไปดูกู่กุฏิ เป็นท้ายวัดร้าง ทรวดทรงของเจดีย์แปลกและงามอยู่ มีลวดลายเป็นแบบขอม มีคูหาเป็นชั้น ๆ มีพระพุทธรูปยืนทุกคูหา

ได้ตรวจเรือนจำ มีนักโทษเป็นจำนวน ๕๐ เศษ ระเบียบการดี แต่โรงเรือนยังถูกดูใช้ไม่ได้.

สันมหาพน

วันที่ ๒๙ มีนาคม ได้ไปตรวจอำเภอสันมหาพน ขึ้นรถยนตร์ตามทางหลวงจากเชียงใหม่ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ระยะทาง ๓๙ กิโลเม็ตร์ ทางนี้ผ่านแม่ริม ซึ่งได้ไปตอนแรกออกเดิรทางไปแม่ฮ่องสอนนั้นแล้ว เมื่อไปถึงปากทางแยกไปเมืองปาย ก็นับว่าได้เดิรทางบรรจบรอบใหญ่ ทางหลวงนี้ ตามโครงการจะตัดไปเชียงดาวมุ่งไปเมืองฝาง เวลานี้ไปขาดอยู่เพียงแม่แตง คือ อำเภอสันมหาพน ที่ว่าการอำเภออยู่ห่างทางหลวงไปทางตะวันตก ๑ กิโลเม็ตร์ กล่าวคือ ตั้งอยู่ที่ทางเดิรเก่า เวลานี้ได้ทำทางแยกมาออกทางหลวงแล้ว.

อำเภอสันมหาพน มีพลเมือง ๒๗,๐๐๐ เศษ ในจำนวนนี้มีไทยเงี้ยวอยู่ด้วยราว ๒๐๐ คน ท้องที่ครอบถึงป่าเมี่ยงทางไปเมืองปาย กิจการในอำเภอสังเกตเห็นว่า การเปรียบเทียบคดีแพ่งมีผลดี ปรองดองยอมกันได้โดยมาก การทำกินของราษฎรเห็นจะไม่สู้บริบูรณ์นัก ด้วยทำเลน้ำไม่สู้ดี การประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้านตามปรากฏที่ได้ทำมา ดูได้ผลดี นายอำเภอ รองอำมาตย์โท หลวงเกษมประศาสน์ เอาใจใส่แนะนำเรื่องกสิกรรมเผยแผ่ข้อชี้แจงของกระทรวงเกษตราธิการมาก แต่ปรากฏการสรรพากร ได้มีสรรพากรมณฑลมาตรวจ ทักท้วงอยู่หลายอย่าง คงจะเป็นเพราะสมุห์บัญชีอ่อนงาน ทำให้คะแนน

ทางอำเภอเสียไปหน่อย แต่แท้จริงนายอำเภอคนนี้ เท่าที่เห็นโดยประการอื่น นับว่าทำการเรียบร้อยดีทุกอย่าง.

แม่ริม

ได้ตรวจงานอำเภอแม่ริม อยู่หว่างทางเชียงใหม่สันมหาพน อำมาตย์ตรี หลวงทวีประศาสน์ เปนนายอำเภออยู่นานแล้ว ควรให้คะแนนการบำรุงท้องที่ว่าดีได้คนหนึ่ง ด้วยปรากฏการทำฝาย เดิมราษฎรไม่มีหัวหน้าชักนำ ไม่พร้อมเพรียงกันที่จะทำได้ จึ่งมีเอกชนผู้มีเงินเข้ามาทำ และเก็บเข้าเปนค่าเช่าจากชาวนา การเหมืองฝายก็ไม่สำเร็จผลตามควร ซ้ำกดขี่ราษฎรท่านองวิธีการตกเข้า มีอยู่เช่นนี้สองราย หลวงทวีประศาสน์ได้จัดการให้เลิกสัญญากันได้ และออกเปนหัวหน้าชักชวนทำเหมืองฝายเปนส่วนของราษฎรทำกันเอง บำบัดความเดือดร้อนได้ และไร่นาก็ได้ผลตามประสงค์ บัดนี้ท้องที่อำเภอแม่ริมนับว่าบริบูรณ์ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ก็ดี สะอาด โอ่โถง ไม่ย่อน จำนวนพลเมืองประมาณ ๒๕,๐๐๐ คน.

สถานีตำรวจเปนกองเมือง ครอบท้องที่ ๓ อำเภอ.

วันที่ ๒๘ มีนาคม ขึ้นรถไฟล่องจากเชียงใหม่ เปนเสร็จการตรวจราชการคราวนี้.

สรุปความเรื่องจังหวัดแม่ฮ่องสอน

๑. ภูมิพื้นที่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน เปนท้องที่ซึ่งเต็มไปด้วยภูเขา ภูมิลำเนาพลเมืองที่ตั้งเปนปึกแผ่นหนาแน่นสักหน่อยก็อยู่ตามทุ่งอันเปนทางน้ำระหว่างภูเขา ซึ่งเปนที่ราบหรือลาดพอสมควรแก่การทำนาได้ ทางไปมากับต่างจังหวัดยังค่อนข้างลำบาก และเปนระยะทางบ้านไกล ๆ จึงขึ้นชื่อว่าเปนจังหวัดท้องที่กันดารจังหวัดหนึ่ง ซึ่งยังไม่เจริญ แต่แท้จริงถ้าจะว่าถึงความเจริญแล้ว ก็ดีกว่าที่คาดหมายเมื่อก่อนได้ไปเห็น ถ้าจะเทียบกับจังหวัดหล่มศักดิ์ก็ไม่ด้อยกว่า ถ้าจะเทียบกับจังหวัดเพ็ชรบูรณ์หรือจังหวัดเลยแล้ว ในเวลานี้นับว่าจังหวัดแม่ฮ่องสอนเจริญกว่า แต่กาลส่วนอนาคตนั้น ยังคาดได้ยากอยู่ เหตุว่า ฝ่ายหนึ่ง ถ้าคิดถึงประวัติกาลว่าในเวลาเพียง ๑๐๐ ปีมานี้ ปรากฏว่าท้องที่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอนมีแต่ป่า ซึ่งแม้ชาวเชียงใหม่ก็ยังไม่รู้จัก พลเมืองในเวลานั้น นอกจากคนดอย ปรากฏว่ามีแต่เงี้ยวซึ่งเข้ามาแต่แว่นแคว้นเงี้ยวนอกพระราชอาณาจักร เพียงเพื่อทำกินชั่วคราวฤดูเพาะปลูก เช่นนั้นแล้ว เทียบกับเวลานี้ ซึ่งมีพลเมืองตั้งภูมิลำเนาเปนจำนวนถึง ๕๔,๐๐๐ ก็นับว่าได้เจริญขึ้นในเวลาไม่ช้ามากนัก นอกจากนั้น เปนทางสินค้าผ่านออกไปในแดนพะม่า ถ้าทางคมนาคมเจริญขึ้นอีกในเบื้องหน้า ความเจริญก็อาจจะเกิดขึ้นแก่ท้องที่เปนเงาตามตัว แต่อีกฝ่ายหนึ่งก็ต้องคิดว่า พื้นที่ดอนที่ราบหรือพอจะทำนาได้นั้น ในเวลานี้ราษฎรก็ได้ทำไปเกือบจะไม่มีเหลือแล้ว ยังจะทำได้ต่อไปก็แต่ไร่และการเพาะปลูกชะนิดอื่น อันอาจทำได้บนเขาสูง การที่พลเมืองจะเพิ่มจำนวนขึ้น อาจมีข้อติดขัดด้วยที่ทำกิน หรือมิฉะนั้นก็จะต้องมีทางอาชีพแก่พลเมืองอย่างอื่น นอกจากกสิกรรม เกิดขึ้น อันจะสามารถซื้อสะเบียงอาหารจากท้องที่อื่นเข้าไปบริโภค.

๒. พลเมือง ว่าถึงพลเมือง ต้องแยกเปนสองส่วน คือ คนดอยส่วนหนึ่ง คนทุ่งส่วนหนึ่ง คนดอยนั้น ส่วนใหญ่ได้แก่พวกยางหรือกะเหรี่ยง

ซึ่งมีจำนวนไม่น้อย กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป และเข้าใจว่าเปนคนพื้นเดิมในท้องที่ นอกจากนั้น ก็มีพวกคนดอยที่มาแต่อื่น เช่น แม้ว ซึ่งมีลักษณะภาษา และขนบธรรมเนียมไปข้างจีน คงเข้ามาจากเมืองจีน แต่คนดอยประเภทนี้นับว่ามีน้อยที่สุด ส่วนคนทุ่งนั้น คือพวกที่ตั้งภูมิลำเนาทำกินในทางไร่นากสิกรรมตามธรรมเนียม จำนวนใหญ่เปนชาติไทยเงี้ยว ซึ่งอพยพเข้ามาแต่แว่นแคว้นเงี้ยวนอกพระราชอาณาจักร เนื่องแต่เหตุการณ์เมืองบ้าง เหตุอัตคัดที่ทำกินบ้าง จำนวนส่วนมากเข้ามาในราว ๔๐ ปีเศษล่วงมานี้ ที่เข้ามาก่อนนั้นมีบ้างแต่น้อย เหล่านี้เปนคนในบังคับสยาม แต่ที่เข้ามาภายหลังและยังมาเรื่อยอยู่จนบัดนี้ก็ยังคงมีอยู่เสมอ แต่ไม่มากนัก เพราะที่ทำกินอัตคัดเข้าแล้ว นอกจากไทยเงี้ยว มีคนไทยเมือง ซึ่งอพยพไปจากจังหวัดต่าง ๆ ของมณฑลพายัพ โดยมากจากจังหวัดเชียงใหม่ เนื่องด้วยเดิรไปมาถึงกัน ไม่ใช่เหตุอื่น ส่วนคนต่างด้าว มี ฮ่อ, พะม่า, แขกอินเดียน ฮ่อ เนื่องด้วยการรับจ้างบรรทุกของและค้าขาย พะม่าเนื่องด้วยการทำป่าไม้ แขกอินเดียน เนื่องด้วยการค้าโคและผ้า แต่ทุกประเภทนี้ยังเปนจำนวนน้อย ส่วนจีนมีแต่ตามตลาดที่ประชุมชน แต่น้อยที่สุด เกือบจะเรียกได้ว่าไม่มี.

๓. <u>นิสสัยของพลเมือง</u> กล่าวแต่ที่เปนจำนวนส่วนข้างมาก คือไทยเงี้ยว มีนิสสัยอ่อนโยน ว่าง่าย พอใจในความเปนอยู่ รักสงบ เข้าใจการค้าขายดีกว่าไทยเมือง ถือพระพุทธสาสนา มีศรัทธาแรงกล้า แต่ค่อนไปข้างศรัทธาอย่างงมงาย ชอบการบุญ แต่ยังมียึดถือขนบธรรมเนียมอย่างพะม่าอยู่มาก ไทยเมืองก็เหมือนกับคนไทยเมืองในท้องที่อื่น ๆ แห่งมณฑลพายัพทั่วไป ส่วนยางยังมีนิสสัยเปนคนป่าอยู่มาก สกปรกโสมม เชื่อผี ไม่มีสาสนา มีความดุร้ายได้มาก ๆ เนื่องแต่ประเพณีนิยมต้องทำการแก้แค้นแทนผู้มีคุณ ฆาตกรรมและโจรกรรมที่เกิดขึ้นเปนอุกฉกรรจ์ โดยมากเกิดแต่พวกยาง แต่สามัคคีระหว่างคนต่างจำพวกหรือสัญชาตินี้ ก็ประสานกันดีอยู่ ไม่ปรากฏว่ามีน้ำใจเปนปรปักษ์แก่กันอย่างหนึ่งอย่างใดในมูล

ที่ต่างชาติต่างภาษานั้นเลย.

๔. <u>การปกครอง</u> จัดตามลักษณะปกครองมณฑลภายในตลอดแล้ว ซึ่งเป็นไปโดยราบตาบ ไม่มีข้อติดขัดแต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย.

๕. <u>การสาสนา</u> พระพุทธสาสนาเป็นสาสนาพื้นเมือง เพราะพลเมืองส่วนใหญ่ถือพระพุทธสาสนา แต่การปกครองคณสงฆ์ยังไม่เรียบร้อย พระสงฆ์แตกเป็นสองลัทธิ คือ ลัทธิไทยเมือง กับลัทธิพะม่า เข้ากันไม่สนิท พลเมืองฝ่ายไทยเงี้ยวนิยมไปข้างลัทธิพะม่า พระสงฆ์มีไว้เป็นปูชนียวัตถุ ไม่สำเร็จกิจในการสั่งสอนอบรมพลเมืองอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นเรื่องซึ่งจะต้องจัดสืบไปภายหน้า ถ้าเจ้าคณมณฑลได้ขึ้นไปตรวจบ่อยๆ ซึ่งเวลานี้ ปรากฏว่ายังไม่มีองค์ใดได้เคยไปถึงเลย และจัดการให้มีพระสงฆ์ในท้องที่ได้เข้ามาเล่าเรียนที่กรุงเทพ ฯ หรือเชียงใหม่ มีคุณวุฒิในทางเทศนาสั่งสอนและในทางปกครองอันดีขึ้น เชื่อว่าจะสามารถโน้มน้ำใจพลเมืองให้เลื่อมใสมาในทางดีขึ้นได้ วัดวาอารามมีมาก มักจะสร้างด้วยไม้เป็นแบบวัดพะม่า แต่สร้างแล้วมิใคร่บุรณะรักษา มักทรุดโทรมเลิศร้างไป ประกอบด้วยจำนวนพระสงฆ์วัดหนึ่งมักมีเพียงรูปเดียวหรือสองรูป วัดก็อาจร้างได้โดยง่าย สาสนาอื่น มีอิสลาม จำเพาะในหมู่ฮอ และจำเพาะที่เมืองแม่ฮ่องสอนไม่กี่คนนัก แต่ก็ถึงมีหะยีประจำ และมีโรงสวด สาสนาคริศต์ มีแต่มิสชันนารีกะเหรี่ยงไปตั้งอยู่ที่แม่สะเรียงรายเดียว ทำการสั่งสอนฉะเพาะแต่พวกยาง แต่ก็ปรากฏผลน้อยที่สุด.

๖. <u>การศึกษา</u> นอกจากโรงเรียนประจำจังหวัด ได้ตั้งโรงเรียนประชาบาลประจำตำบลโดยมากแล้ว แต่การสอนยังอ่อนมาก เพราะหาครูได้ยาก ความนิยมต่อการศึกษาก็เห็นจะยังไม่สู้มี เพราะประเพณีไทยเงี้ยวยังไม่ถือว่า มีความจำเป็นต้องรู้หนังสือทั่วทุกคน แต่ก็ไม่ปรากฏอาการขัดขืนอย่างหนึ่งอย่างใด กำนันบางคนเอาใจใส่ดีก็มี รวมความก็คือว่า การศึกษาในจังหวัดแม่ฮ่องสอน อยู่ในฐานเพียงพึ่งได้ตั้งเค้าขึ้นยังไม่เจริญแพร่หลาย แต่ย่อมเป็นวัตถุอันสำคัญที่จะเชื่อมความสำนึกต่อชาติ

ในหมู่พลเมืองไทยเงี้ยว เข้าสู่ฐานอันเดียวกันกับพลเมืองทั่วพระราชอาณาจักร การสอนหนังสือ สอนเป็นภาษาไทยสำเนียงชาวกรุงเทพ ฯ เหมือนเช่นที่กระทำอยู่ทั่วไปทั้งพระราชอาณาจักร ส่วนหนังสือเงี้ยวก็คงจะสูญไปโดยลำดับ โรงเรียนอย่างอื่นนอกจากที่รัฐบาลตั้งหรืออวยให้ตั้งขึ้นยังไม่มี เว้นแต่โรงเรียนอันเล็กน้อยของมิสซันนารีกะเหรี่ยง ซึ่งมุ่งต่อการสอนคริศตสาสนายิ่งกว่าอื่น ส่วนพวกยาง ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ตามดอย ยังไม่มีทางจะเข้าสู่โรงเรียนได้.

๗. การกสิกรรม ยังเป็นการทำแต่บริโภค ที่เหลือขายบ้างก็มีแต่ประปราย และเป็นการภายในท้องที่ การทำนาอาศัยวิธีการทำเหมืองฝาย จึ่งอาจทำได้สองฤดูกาล ในเมื่อฤดูแรกไม่ได้เข้าพอบริโภค การเหมืองฝายพลเมืองเข้าใจทำเองได้ดี ไม่มีใครต้องช่วยเหลือแนะนำ และยังไม่มีผู้ถือหุ้นเข้าไปชิงทำเพื่อบีบคั้นเอาเข้าจากราษฎรเหมือนเช่นมีขึ้นแล้ทางจังหวัดอื่นแห่งมณฑลพายัพ.

๘. การป่าไม้ เป็นสิ่งเดียวที่เป็นสินค้าใหญ่ และได้ทำกันมาตั้งร้อยปีแล้ว จำเดิมแต่นครเชียงใหม่แผ่การปกครองออกไปถึง โดยปรากฏแต่เวลาโน้นแล้ว ว่าไม้สักมีอยู่มาก อาจจะล่องตามทางน้ำออกไปขายในเขตต์พะม่าได้ มีมระแหม่งเป็นต้น.

ในชั้นเดิมพวกเงี้ยวได้รับอนุญาตตัดฟันชักลากจากเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ โดยเสียค่าตอซึ่งนำเข้าไปส่งเป็นผลประโยชน์แก่เจ้าผู้ครองนคร แต่มาในชั้นหลังที่ได้จัดการป่าไม้ตามระเบียบใหม่ขึ้นแล้ว ป่าไม้ภาคนี้เรียกว่าป่าไม้ลุ่มซัลวิน มีเขตต์ป่าสำคัญก็คือ ป่าลุ่มน้ำปาย น้ำยวมและน้ำเมย (จังหวัดตาก) กับตอนที่พรมแดนพระราชอาณาเขตต์จดถึงแม่น้ำซัลวิน มีป่าแม่แต๊ะกึกโก๋ แม่แงะ และแม่สะเกิบ บริษัทบอมเบย์เบอร์ม่าได้รับผูกขาดป่าน้ำยวมและน้ำปายฉะเพาะทางตะวันออกก่อน มีกำหนด ๑๕ ปี ได้ทำเสร็จไปแล้วแต่ พ.ศ. ๒๔๖๗ ต่อนี้ไปมีกำหนดปิดป่าและสงวนอีก ๑๕ ปี แล้วเปิดอนุญาตป่าฝั่งตะวันตกให้แก่ห้างบอมเบย์

เบอร์ม่าทำอีก ๑๕ ปี แต่ไม้มีน้อยและไม่มีไม้ชะนิดดี บริษัทนั้นขอทำเสร็จก่อนกำหนด จึ่งเปนอันว่าป่าฝ่ายตะวันตกน้ำปาย บริษัทได้ทำเสร็จแล้วใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ส่วนตะวันตกน้ำยวม ว่าเสร็จในสิ้น พ.ศ. ๒๔๗๒ นี้ เวลานี้พวกฝรั่งก็ได้ถอนไปเกือบจะหมดสิ้นแล้ว การที่ทำเร็วกว่ากำหนดเช่นนี้ กรมป่าไม้ได้อนุญาตเปนพิเศษด้วยมูลว่า ไม้ในป่าลุ่มซัลวินนี้มีไม่มาก ทั้งไม่เปนไม้ชะนิดที่ดีมีราคา ปรากฏว่า บริษัทบอมเบย์เบอร์ม่าทำป่าไม้ในจังหวัดนี้ ไม่ได้กำไรงามนัก คงจะไม่คิดเข้ามาทำอีกต่อไป แม้ถึงเวลาย้อนเปิดป่าเมื่อสิ้นกำหนดสงวน.

ในระวางที่บริษัทผูกขาดไปนั้น บรรดาพ่อค้ารายย่อยที่เคยค้าไม้ก็ทำได้แต่ในฐานเปนลูกช่วงของบริษัท แต่เมื่อสิ้นกำหนดที่บริษัททำแล้ว พ่อค้าย่อยก็ได้รับอนุญาตให้ทำไม้ค้างของบริษัท ซึ่งเรียกว่า "ไม้แป่" คือไม้ที่บริษัทเห็นว่า ไม่ได้ขนาดจึ่งไม่ตัดบ้าง ไม้ซึ่งตัดลงแล้วทิ้งค้างป่า ไม่คิดใจที่จะล่องไปขายบ้าง วิธีการอนุญาต แบ่งเขตให้ไปเปนห้วย ๆ ในบรรดาห้วยที่ไหลลงน้ำปาย น้ำยวม การค้าไม้แป่นี้ ปรากฏว่าเจริญขึ้นเรื่อยอยู่ แม้ทั้งเปนไม้ซึ่งบริษัทเห็นว่าจะทำไปไม่ได้กำไรคุ้มค่า ในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ ซึ่งเริ่มเปิดอนุญาตไม้แป่ มีจำนวนค่าตอได้เพียง ๑,๐๐๐ รูปีย์ มาบัดนี้ ขึ้นไปถึง ๑๘๗,๐๐๐ รูปีย์ แต่ไม้แป่เหล่านี้ ย่อมจะหมดไปในเวลาประมาณอีก ๒ ปี เมื่อไม้แป่หมดแล้ว ป่าทั้งปวงก็จะคงอยู่ในฐานปิดสงวน ฝั่งตะวันออกยังอีก ๑๐ ปีจึ่งจะเปิดได้ ฝั่งตะวันตกยังอีก ๑๕ ปี.

พวกพ่อค้าไม้รายย่อย เท่าที่ได้สนทนา ร้องเปนเสียงเดียวกันว่า แต่ก่อนเมื่อบริษัทยังไม่ได้ผูกขาดนั้น ได้ทำการป่าไม้เปนผลดี บางคนได้ตั้งเนื้อตั้งตัวเปนคหบดีมีทุนรอนก็เพราะการป่าไม้นั้น ครั้นต่อมาเมื่อบริษัทฝรั่งผูกขาดไปแล้ว ทำได้แต่ในฐานเปนลูกช่วง ได้ผลประโยชน์น้อย แต่การทำ-ไม้แป่ตอนหลังนี้ ได้ประโยชน์ดี รัฐบาลก็ได้ประโยชน์ถึงเกือบ ๒๐๐,๐๐๐ รูปีย์ ดีกว่าที่ได้จากบริษัทเมื่อผูกขาดเสียอีก แต่อีกปีสองปี

ไม้แปหมดแล้ว ก็จะไม่มีทางทำกินต่อไป เพราะตามทางการยังปิดป่าสงวนไปอีกช้านานตั้ง ๑๐ - ๑๕ ปี ขอความกรุณาต่อรัฐบาลให้เปิดป่าบางส่วนให้ทำได้บ้างก่อนเวลานั้น ในส่วนนี้เป็นสิ่งที่ควรคิดอยู่ ว่าจะผ่อนผันประการใดบ้าง เพราะพวกพ่อค้าไม้รายย่อยเหล่านี้ ไม่ใช่เป็นคนต่างด้าวทั้งหมด แม้คนที่เป็นพลเมืองตั้งภูมิลำเนาแน่นหนาแล้วก็มีอยู่มากจะต้องขาดทางทำกินลง เมื่อระลึกถึงการทำป่าไม้ของบริษัทในชั้นหลังซึ่งกระทรวงเกษตราธิการได้ผ่อนผันอนุญาตให้ทำแล้วเสร็จได้ในเวลา ๕ ปีแทน ๑๕ ปี เพราะเห็นว่าไม้ในลุ่มชัลวินมีน้อยและเป็นชะนิดทราม ไม่ได้ราคานั้นประการหนึ่ง กับการสงวนส่วนที่เป็นไปพร้อมกับการอนุญาตแก่บริษัท ก็มีอยู่ส่วนหนึ่งที่ได้สงวนไว้ ๗ เปอร์เซ็นต์มิให้ตัดฉะนั้นแล้ว บางทีจะมีทางที่กระทรวงเกษตราธิการจะคิดผ่อนผันให้พ่อค้ารายย่อยได้ทำไปพลางได้บ้าง.

๙. <u>การคมนาคม</u> ฐานทางเศรษฐกิจของจังหวัดแม่ฮ่องสอนในปัจจุบัน ยังไม่สอแสดงให้เห็นความสำคัญที่จะสร้างทางคมนาคมทางบกสำหรับเดิรรถไฟหรือรถยนตร์โดยเร็ว เหตุด้วยท้องที่ซึ่งสำคัญยิ่งกว่านี้ยังมีอยู่มาก อันจะต้องทำทางให้เกิดความเจริญ ทางเดิรจากเชียงใหม่ไปสู่ท้องที่จังหวัดแม่ฮ่องสอนนั้น ก็มีอยู่สี่ห้าทาง ไปออกทางด้านเหนือด้านกลาง ด้านใต้ แห่งเขตต์จังหวัดบ้าง มีระยะทางสั้นยาวต่าง ๆ กันแต่ล้วนเป็นทางลำบากข้ามห้วยเขามาก ถ้าจะตัดทางให้รถยนตร์เดิรได้ก็จะต้องเป็นทางซึ่งทำด้วยราคาค่อนข้างแพง แต่ถ้าถึงเวลาสมควรทำเมื่อใด น่าจะต้องเริ่มด้วยทางใต้ คือจากเมืองฮอดไปออกแม่สะเรียงก่อน เพราะดูเหมือนจะเป็นทางที่ทำได้ง่ายกว่าทางอื่น ๆ ประการหนึ่ง กับเป็นทางซึ่งในปัจจุบันนี้มีสินค้าเดิรอยู่มากกว่าทางอื่น ๆ ทั้งเป็นทางสะดวกที่จะต่อเข้าหาทางเดิรออกไปในแดนพะม่า ทางแม่สะเรียงฝ่ายตะวันตกซึ่งเป็นทางเดิรออกไปม่ระแหม่ง อันคนใช้อยู่มากกว่าทางอื่นใดในท้องที่แม่ฮ่องสอน และต่อกับทางหลวงทางฝ่ายทิศตะวันออก ซึ่งอยู่ในโครงการ

ของกรมทางทำอยู่แล้วจากเชียงใหม่ไปเมืองฮอด และการนี้ได้สำเร็จถึงอำเภอจอมทองแล้ว.

ในที่สุดแห่งรายงานนี้ มีความยินดีที่จะกล่าวว่า ได้สังเกตเห็นความสามัคคีในหมู่ข้าราชการทั่วไปแห่งมณฑลพายัพ ดีขึ้นกว่าที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อนเป็นอันมาก ความสามัคคีนี้เป็นวัตถุสำคัญอันหนึ่งที่จะนำความเจริญมาสู่ราชการและความเป็นไปแห่งท้องที่ ถ้าคงรักษาความสามัคคีไว้ได้เช่นนี้ หรือก่อให้เจริญยิ่งขึ้นได้อีกต่อไป ก็คงต้องเห็นผลดีเป็นแน่แท้.

พงษาวดารจังหวัดแม่ฮ่องสอนสังเขป

อาณาเขตต์

จังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นจังหวัดหนึ่งซึ่งรวมอยู่ในมณฑลพายัพแห่งสยามประเทศ อาณาเขตต์ของจังหวัด ทิศเหนือติดแดนเมืองเงี้ยวภาคตะวันออกเฉียงใต้ (South Eastern Shan State ตั้งที่ทำการที่ลอยแหลม Loi Lem) ทิศตะวันตกติดเขตต์เมืองกัณฑรวดี (เมืองยางแดง Kareni) ตั้งที่ทำการที่ลอยก่อ เมืองที่ติดต่อทั้งสองเมืองมีทิวเขาแดนลาวเป็นสันปันแดน (ลอยแหลมและลอยก่อ เป็นเขตต์เมืองเงี้ยวใต้ขึ้นต่อเมืองตองยี) ทิศตะวันตกเฉียงใต้ติดเขตต์เมืองพม่ามีจังหวัดซาละวิน (Salween District) มีลำน้ำคง (ซาละวิน) เป็นเขตต์ปันแดน ทิศใต้ติดเขตต์จังหวัดตะถ่ง (Thaton District) มีลำน้ำเมยเป็นเขตต์ปันแดน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออกติดเขตต์เมืองเชียงใหม่ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ติดเขตต์เมืองเชียงใหม่และอำเภอแม่สอด จังหวัดตาก มีทิวเขาถนนธงไชยเป็นเขตต์ ตั้งแต่ด้านเหนือลงไปจนสุดด้านใต้

ประเทศและกำเนิด

กำเนิดของจังหวัดแม่ฮ่องสอน เท่าที่ได้หลักฐานมาคงได้ความว่าเมื่ออดีตกาลล่วงแล้วมาถึงปัตยุบันสมัย ได้ ๙๘ ปี ตกใน พ.ศ.๒๓๗๖ (ร.ศ. ๕๐ จุลศักราช ๑๑๙๓) มีที่ป่าแห่งหนึ่ง เป็นเขตต์ขึ้นนครเชียงใหม่ฝ่ายทิศตะวันตก อยู่ห่างไกลนครเชียงใหม่ราว ๑๕ วัน บริบูรณ์ไปด้วยพรรณพฤกษาชาติ มีไม้สัก.สน.เต็ง.รัง.ประดู่และไม้เบ็ญพรรณต่าง ๆ อเนกคณนา ป่าที่กล่าวตำบลนี้ เหมาะที่จะโก่นสร้างบุกเบิกไร่นาตั้งบ้านเรือนได้ แต่ไม่ใคร่มีผู้ไปถึงและเดิรไปมา เพราะพื้นที่ตามทางเดิรกันดาร เต็มไปด้วยห้วยเขาป่าพงดงใหญ่ เป็นที่สัตว์ป่าพักอาศัย ในบางตอนของป่ามีพวกเงี้ยวทางเขตต์พะม่าที่อยู่ชายแดนเข้ามาตั้งทับกระท่อมประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่บ้างเป็นชั่วบปีตามฤดูกาล แต่หาได้ปลูกสร้างบ้านเรือนลงเป็นหลักฐานมั่นคง โดยคิดจะอยู่ประจำไม่ เพียงแต่เข้ามาอาศัยทำกินชั่วคราว และไป ๆ มา ๆ เท่านั้น โดยเหตุ

สมัยนั้นถือกันว่า ถิ่นแดนเป็นเขตต์ของเมืองใดก็เมืองนั้นผู้ใดจะเข้าสร้างบ้านเรือนพักอาศัยอยู่เป็นหลักฐานต้องได้รับอนุญาต มิฉะนั้นถูกขับไล่ให้ออกไปเสีย ธรรมเนียมมีมาดังนี้

เจ้าแก้วเมืองมา ตั้งบ้านเรือน

ในกาลครั้งนั้น (โยนกประเทศจับเพียงตอนเชียงใหม่) เจ้ามโหตรประเทศราชาธิบดินทร์ เมื่อดำรงถานันดรศักดิ์เป็น พระยากาวิลวรรณาธิปราชวชิรปราการ เจ้านครเชียงใหม่ มีความปรารถอยากทราบความเป็นไปของป่าชายแดนอันเป็นเขตต์แดนนครเชียงใหม่ ด้านตะวันตกที่ติดต่อกับเขตต์พะม่า อีกประการหนึ่งต้องประสงค์ช้างป่า เพราะทราบว่าป่าตำบลนี้มีฝูงช้างป่าชุกชุม พอจะไล่โพนจับคล้องมาใช้การได้ จึ่งมีรับสั่งให้เจ้าแก้วเมืองมา ญาติผู้ไว้วางใจให้เป็นแม่กองหัวหน้าอำนวยการควบคุมกำลังขึ้นไปตรวจเขตต์แดน แล้วเลยไล่โพนจับช้างป่า เจ้าแก้วเมืองมาได้รับรับสั่งแล้วจึ่งตระเตรียมสะเบียงอาหารกะเกณฑ์ผู้คน จัดหาช้างต่อหมอควาญพร้อมสรรพ์ ครั้นได้วันฤกษ์ดีจึ่งยกจากนครเชียงใหม่ในปีนั้น เดิรโดยสถลมารควิถีพักรอนแรมตามระยะทางหลายวาร ถึงป่าแห่งหนึ่งอยู่ริมแม่น้ำปายจึ่งหยุดพัก ได้ตรวจพิจารณาภูมิฐานที่นี้เห็นมีโป่งอยู่ริมเชิงเขาเป็นที่หมู่ป่าลงกิน รอยเท้าสับสนฝูงละมาก ๆ นอกจากที่ตรงนี้ในบริเวณแถวนั้น เป็นป่าดงพงแขมกว้างขวาง ทำเลเหมาะแก่การที่จะตั้งบ้านและบุกเบิกไร่นา กับมีพวกเงี้ยวมาอาศัยตั้งทับกระท่อมทำไร่อยู่ตามชายเขาหลายแห่ง เจ้าแก้วเมืองมาพิจารณาท้องที่นั้นตลอดแล้ว มีฉันทะจิตต์คิดเห็นว่า ควรจะจัดตั้งขึ้นเป็นหมู่บ้านได้ จึ่งพักผ่อนอยู่ที่นั่นหลายวัน แล้วเรียกพวกเงี้ยวที่ตั้งอยู่บริเวณเขามาประชุมชี้แจงปรึกษา และแนะนำออกความคิดว่าที่นี้ควรจะตั้งขึ้นเป็นหมู่บ้านโก่นสร้างให้มีที่นา เป็นทางอาศัยทำมาหาเลี้ยงชีพสืบตระกูลบุตร์หลาน แล้วได้ให้อนุญาตต่อหมู่เงี้ยวเหล่านั้น พวกที่มาประชุมเมื่อได้รับคำแนะนำให้อนุญาต ต่างมีความยินดีเห็นชอบตามความคิดเจ้าแก้วเมืองมา รับจะสร้างสรรพ์บ้านเรือนย้ายเข้ามา

อยู่รวมกันให้เปนหมู่ ๆ เจ้าแก้วเมืองมาจึ่งได้เลือกคัดเงี้ยวคนหนึ่งในพวกนั้น ผู้มีฐานดีกว่าผู้อื่นในหมู่เดียวกันชื่อ พะกาหม่อง ให้เปนเหมง (กำนัน) หัวหน้าปกครองดูแลราษฎรลูกบ้าน และได้ชี้แจงกับพะกา-หม่องว่า ให้ไปชักชวนเกลี้ยกล่อมคนอื่น ๆ ซึ่งตั้งทับกระท่อมอยู่ตามชายเขาริมห้วยแถบนั้น ให้เข้ามาอยู่ในบ้านที่ตั้งใหม่ให้มากมูลขึ้น แล้วเจ้าแก้วเมืองมาก็ออกเดิรทางตรวจต่อไป ส่วนพะกาหม่องอยู่ภายหลังได้จัดการตามเจ้าแก้วเมืองมาแนะนำ ทั้งได้ไปเที่ยวชักชวนญาติพี่น้องซึ่งอยู่ตามบ้านชายเขตต์ทางแดนพะม่าให้อพยพเข้ามาตั้งบ้านสร้างเรือนขึ้นอีกหลายหลัง จนเปนหมู่บ้านย่อม ๆ ขึ้น จึ่งได้ขนานนามหมู่บ้านนั้นว่า "บ้านโป่งหมู" (ภายหลังนานเข้าก็เรียกกลายไปเปนบ้านปางหมู ซึ่งหมายความว่า "ปาง" เปนที่พัก คือบ้านปางหมูจนทุกวันนี้)

ส่วนเจ้าแก้วเมืองมา เมื่อออกจากโป่งหมูแล้วเดิรไปทางทิศใต้ถึงห้วยแห่งหนึ่งมีรอยช้างป่าชุกชุม จึ่งได้หยุดพักตั้งปางถางที่เปนชุมรุมอาศัย แล้วออกตรวจดูทาง และได้จัดให้ช้างต่อหมอความออกไล่โพนคล้องช้าง ได้ช้างป่ามาหลายช้างตั้งคอกฝึกสอนอยู่ริมห้วยเจ้าแก้วเมืองมาตรวจเห็นท้องที่ตำบลนี้มีเขาล้อมรอบ ที่ว่างระหว่างเขาต่อเขาเปนที่ราบ มีแต่ป่าดงพงไม้หนาแน่น และมีลำห้วยน้ำไหลจากทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือผ่านพื้นที่ป่าไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ลงแม่น้ำปาย ส่วนทางตะวันตกของป่าก็มีแม่น้ำปายไหลผ่านขนานพื้นที่เปนแนวมาทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ล่วงลงไปทิศตะวันตกเฉียงใต้ออกลำน้ำคง (ซาละวิน) เปนชัยภูมิพื้นที่ดินเหมาะที่จะคิดตั้งขึ้นเปนบ้าน เพราะมีพวกเงี้ยวมาตั้งทับกระท่อมทำไร่อยู่ตามไหล่เขาริมห้วยเช่นเดียวกันกับบ้านโป่งหมู เจ้าแก้วเมืองมาจึ่งได้เรียกราษฎรเหล่านั้นมาประชุมชี้แจงแนะนำ และได้ให้อนุญาตอย่างที่จัดทางโป่งหมู ราษฎรยินดีพร้อมกันรับจะมาอยู่เปนหมู่ ๆ เจ้าแก้วเมืองมาจึ่งตั้งแสนโกม (บุตร์เขยพะกาหม่องบ้านโป่งหมู) ให้มาเปนผู้ปกครอง

ราษฎรตำบลนี้ แสนโกมได้ยกย้ายครอบครัวมาอยู่ตามคำสั่งเจ้าแก้วเมืองมา ราษฎรในแถบนั้นได้ย้ายตามเข้ามาอยู่รวมกัน จึ่งให้นามบ้านนี้ว่า บ้านแม่ฮ่องสอน โดยอาศัยเหตุที่เจ้าแก้วเมืองมาจับได้ช้างป่าตั้งคอกสอนอยู่ริมน้ำห้วย และให้บ้านแม่ฮ่องสอนไปขึ้นอยู่กับพะกาหม่องบ้านโป่งหมู เจ้าแก้วเมืองมาพักจัดการอยู่ที่บ้านแม่ฮ่องสอนพอสมควรคล้องได้ช้างป่าพอต้องการแล้ว ก่อนกลับได้แนะนำพะกาหม่องและแสนโกมให้พยายามชักชวนราษฎรมาปลูกบ้านสร้างเรือนอยู่ให้มาก ให้ช่วยบำรุงสุขระงับทุกข์ของราษฎร และคอยสืบสวนป้องกันเหตุโจรผู้ร้ายด้วย เมื่อมีเหตุการณ์ทุกร้อนประการใด ให้มีหนังสือแต่งคนไปทูลเจ้านครเชียงใหม่ แล้วเจ้าแก้วเมืองมาก็ยกจากบ้านแม่ฮ่องสอนออกเดิรทางรอนแรมไปตามระยะทางคราบเท่าถึงนครเชียงใหม่ จึ่งได้นำความทูลเจ้ามโหตรประเทศเจ้านครเชียงใหม่ แถลงเหตุการณ์ที่ได้จัดการไปแต่ต้นจนอวสาน เจ้ามโหตรประเทศทรงปราโมทย์ผลที่เจ้าแก้วเมืองมาได้จัดไปยิ่งนัก จึ่งได้ประทานบำเหน็จรางวัลแก่เจ้าแก้วเมืองมาและพรรคพวกที่ได้ออกไปจัดการตามสมควร

๔. ฝ่ายพะกาหม่อง ผู้ใหญ่บ้านโป่งหมูกับแสนโกม ผู้ใหญ่บ้านแม่ฮ่องสอน นับแต่เจ้าแก้วเมืองมากลับไปแล้ว ได้รับคำแนะนำไว้อย่างไร ก็ตั้งใจอุตสาหพากเพียรเที่ยวไปเกลี้ยกล่อมชักชวนราษฎรซึ่งอยู่ณที่ต่าง ๆ ให้เข้ามาตั้งบ้านช่องอยู่ด้วย มีราษฎรได้ยกย้ายมาอยู่ด้วยเสมอ ล่วงกาลนานมาบ้านโป่งหมูและบ้านแม่ฮ่องสอนเกิดมีบ้านเรือนผู้คนไร่นาหนาแน่นขึ้น พะกาหม่องและแสนโกมตริตรองมีความคิดเห็นต้องกันว่าป่าที่ริม ๆ บ้านปางหมูและบ้านแม่ฮ่องสอนอุดมไปด้วยป่าไม้สัก ถ้าได้ตัดฟันชักลากลงน้ำห้วยล่องแม่น้ำปายปล่อยให้ไหลลอยออกแม่น้ำคง ไปขายให้พวกพะม่าที่เมืองเมาะลำเลิง (มระแหม่ง) จะเป็นสินค้าดี ได้เงินมาบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น เมื่อปรึกษากันตกลงเช่นนี้แล้ว จึ่งตระเตรียมครอบครัวชักชวนพวกพ้องพากันออก

เดินทางจากบ้านเข้าไปนครเชียงใหม่ รอนแรมไปตามระยะทางหลายวัน ถึงนครเชียงใหม่ ได้เข้าเฝ้าเจ้ามโหตรประเทศ เจ้านครเชียงใหม่ ทูลแถลงความคิดที่จะทำป่าไม้ และขออนุญาตให้ได้ทำสัญญาว่า เมื่อได้ประโยชน์ในการค้าขายไม้ขอนสัก จะถวายเงินค่าตอไม้ทุกปีมิให้ขาดได้ เจ้ามโหตรประเทศทรงเห็นชอบด้วย จึ่งอนุญาตให้พะก่าหม่องและแสนโกมกับพวกทำป่าไม้ขอนสักส่งไปขายทางเขตต์แดนพะม่าได้ตามความคิด พะก่าหม่องและแสนโกมมีความยินดีมาก จึ่งทูลลากลับแม่ฮ่องสอน ลงมือตระเตรียมและคิดจัดทำป่าไม้ขายได้เงินเปนอันมาก ได้นำเงินค่าขายไม้ (ค่าตอ) เข้าไปถวายเจ้ามโหตรประเทศทุกปี จนเจ้ามโหตรประเทศถึงพิราลัย พ.ศ. ๒๓๙๗ (ร.ศ. ๗๓ จุลศักราช ๑๒๑๖) ครั้น พ.ศ. ๒๓๙๙ (ร.ศ. ๗๕ จุลศักราช ๑๒๑๘) เจ้ากาวิละ (พระยาเมืองแก้ว) เปนเจ้านครเชียงใหม่แทน ทรงนามว่าเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ พะก่าหม่องและแสนโกม ก็คงทำป่าไม้และส่งเงินค่าตอไม้ไปถวายเสมออยู่จำเนียรกาลนาน พะก่าหม่องและแสนโกมบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติมั่งมีศรีสุขขึ้นเปนอันมาก จึ่งได้ปลูกสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและวัดวาอารามมั่นคงเปนหลักฐานขึ้นหลายแห่ง ทั้งชักจูงราษฎรให้เข้ามาอยู่เพิ่มเติมและบุกเบิกไร่นาขึ้นเปนอันมาก

ณสมัยนั้นบรรดาหัวเมืองเงี้ยวเกิดการจลาจลมีศึกมาติดเมืองต้องรบราฆ่าฟันกัน ราษฎรพลเมืองในเมืองเหล่านั้นพากันเดือดร้อนแตกตื่นอพยพครอบครัวเล็ดลอดเข้ามาอาศัยอยู่ที่บ้านแม่ฮ่องสอนและปางหมูเปนอันมาก บางพวกแยกย้ายไปอยู่ตามทำเลในที่ต่าง ๆ อันอยู่ในเขตต์สองบ้านนี้ ในพวกที่อพยพมาคราวนั้น มีเงี้ยวผู้หนึ่งชื่อชานกะเล เปนชาวเมืองจ๋ามก๋าได้หนีเข้ามาด้วย ชานกะเลได้มาเปนลูกจ้างเข้ารับทำการใช้สอย อยู่กับพะก่าหม่องผู้ใหญ่บ้านปางหมู ชานกะเลตั้งหน้าทำการโดยซื่อสัตย์สุจริตและมีความอุตสาหพากเพียรแข็งแรง พะก่าหม่องมีความรักใคร่ไว้เนื้อเชื่อใจยิ่งกว่าลูกจ้างทั้งหลาย จึ่งออกทุน

ให้ชานกะเลคิดทำป่าไม้เปนส่วนตัวต่างหากอีก ชานกะเลเริ่มได้มีทุนทำป่าไม้เปนส่วนตัวเช่นนี้ ก็ใช้ความพยายามพากเพียรไม่คิดเห็นแก่เหน็จเหนื่อย ออกความคิดอ่านหาประโยชน์เชิงขันมัธยัสถ์ในการใช้สอย และมีความภักดีต่อพะก่าหม่อง เปนเหตุโดยให้พะก่าหม่องมีความเอ็นดูรักใคร่ยิ่งขึ้น ด้วยเห็นว่าชานกะเลเปนคนดีพร้อมด้วยประการทั้งปวง จึ่งตกลงยกบุตรสาวคนหนึ่งชื่อนางไสยให้เปนภรรยา ชานกะเลอยู่กินกับนางไสยมีบุตรด้วยกันคนหนึ่งเปนหญิงชื่อนางคำ

พ.ศ. ๒๔๐๙ (ร.ศ. ๘๔ จุลศักราช ๑๒๒๘) เมืองมอกใหม่เกิดการศึกโดยสาเหตุเจ้าฟ้าเมืองนาย ผู้ครองเมืองนาย โกรธเคืองเจ้าฟ้าโกหล่านผู้ครองเมืองมอกใหม่ ได้กรีทาทัพประมวลพลเปนอันมากมาประชิดติดเมืองมอกใหม่ เจ้าฟ้าโกหล่านเจ้าเมืองมอกใหม่ไม่สามารถจะออกต่อสู้เพราะกำลังกองทัพเมืองนายมาก จึ่งได้อพยพครอบครัวพาบุตรหลานหนีเข้ามาที่บ้านแม่ฮ่องสอนขออาศัยอยู่กับแสนโกม แสนโกมได้ต้อนรับจัดที่ให้อยู่อุปการด้วยประการต่าง ๆ (เจ้าฟ้าโกหล่านมีภรรยาชื่อนางเชียว มีบุตรผู้หนึ่งชื่อขุนหลวงและมีหลาน ๔ คนเปนชาย ๑ หญิง ๓ ชายชื่อขุนแอ หญิงชื่อเจ้านางทอน เจ้านางนุ เจ้านางเมี๊ยะ) แล้วแสนโกมจึ่งมีหนังสือแถลงเหตุการณ์จัดคนนำเข้าไปถวายเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ได้ทรงทราบจึ่งมีรับสั่งให้นำตัวเจ้าฟ้าโกหล่านเข้าไปเฝ้า เพื่อพบปะไต่ถามเหตุผลและเพื่อจะได้รู้จักตัวด้วย แต่เจ้าฟ้าโกหล่านมีเหตุขัดข้องเข้าไปเฝ้าไม่ได้โดยป่วย ได้จัดให้ขุนหลวงผู้บุตรเข้าไปเฝ้าแทน ขุนหลวงได้เข้าเฝ้าเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เปนที่ชอบพอพระอัธยาศัย จึ่งชักชวนให้อยู่และชุบเลี้ยงไว้ ในที่สุดขุนหลวงเลยได้เจ้าอุบลวรรณาบุตรีเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เปนภรรยา มีบุตรด้วยกันคนหนึ่งชื่อ เจ้าน้อยศุขเกษม ขุนหลวงจึ่งตกอยู่เชียงใหม่ในเวลานั้น ฝ่ายเจ้าฟ้าโกหล่านอันอยู่กับแสนโกมก็ช่วยเหลือราชการงานเมืองต่อมา ครั้งนั้นนางไสยภรรยาชานกะเลป่วยถึงแก่

กรรมลง เจ้าฟ้าโกหล่านจึ่งยกนางเมี๊ยะหลานคนเล็กให้เปนภรรยาชานกะเล และยกนางนุหลานคนถัดซึ่งเปนพี่นางเมี๊ยะให้เปนภรรยาปู่โท้ ๆ ผู้นี้เปนคนสนิทรักใคร่ของเจ้าฟ้าโกหล่าน ได้เปนทุกข์ยากติดต่อยห้อยตามมาจากเมืองมอกใหม่ เจ้าฟ้าโกหล่านจึ่งได้ตั้งปู่ขุนโท้ให้เปนลุงขุนโท้ (คำว่าขุนเปนคำนำนามฝ่ายเงี้ยวยกย่องว่า เปนเหล่ากอเจ้า) แล้วลุงขุนโท้นางนุและชานกะเลกับนางเมี๊ยะก็ลาแสนโกมและเจ้าฟ้าโกหล่านอพยพครอบครัวพาผู้คนออกเดิรทางจากแม่ฮ่องสอนไปทางทิศใต้ถึงห้วยน้ำยวม ซึ่งมีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่บ้างเปนทำเลที่เหมาะจึ่งได้เข้าตั้งบ้านเรือนอยู่บนเขาริมน้ำยวมเรียกชื่อบ้านนั้นว่าบ้านขุนยวม (ขุนคำนี้หมายความว่า ยอดน้ำหรือต้นน้ำ) มีราษฎรยกย้ายมารวมอยู่ด้วยเปนปึกแผ่นแน่นหนา จึ่งคิดสร้างวัดวาอารามขึ้น ลุงขุนโท้มีบุตรกับนางนุคนหนึ่งเปนชายชื่อขุนหลู (ภายหลังเปนพญาพิศาลฮ่องสอนกิจพ่อเมืองแม่ฮ่องสอน เวลานี้ตัวยังอยู่) นางนุมีบุตรกับสามีเก่าที่เมืองมอกใหม่ติดมาด้วยคนหนึ่ง เปนหญิงชื่อนางจันคำ ชานกะเลไม่มีบุตรกับนางเมี๊ยะ แต่นางเมี๊ยะมีบุตรกับสามีเก่าติดมาด้วย ๒ คน เปนหญิงชื่อนางยุ นางคำแดง

เนื่องแต่ชานกะเลได้มามีภูมิลำเนาอยู่ทางจังหวัดแม่ฮ่องสอนและทางขุนยวมดังกล่าวมาแล้ว เปนเหตุให้กิติศัพท์เลื่องลือไปในเขตต์เมืองจ๋ามก๋า ความทราบถึงโป่คำหยี่ จองกาเชิง ชาวเมืองจ๋ามก๋าซึ่งเปนเพื่อนรักใคร่กับชานกะเล จึ่งชักชวนกันมาตามหาชานกะเล พบชานกะเล ๆ รับไว้เลี้ยงดูและอุปการต่าง ๆ ให้อยู่ด้วยความสุขสะบายและตั้งโป่คำหยี่และจองกาเชิงให้เปนโป่แย (หัวหน้าตำรวจควบคุมผู้คนจัดการดูแลตรวจตราด่านทางจับกุมโจรผู้ร้าย) ต่อมาลุงขุนโท้เห็นโป่คำหยี่เปนคนการงานแข็งแรงและซื่อตรงดี จึ่งปรึกษากับนางนุภรรยาและชานกะเลตกลงเห็นชอบพร้อมกัน ยกนางจันคำบุตรนางนุที่เกิดด้วยสามีเก่าให้เปนภรรยาโป่คำหยี่ โป่คำหยี่อยู่กินกับนางจันคำ มีบุตร ๓ คน

เปนชาย ๒ หญิง ๑ ชายชื่อขุนสุข ขุนทอง หญิงชื่อนางหอม ส่วนจองกาเชิ่งได้นางยุเปนภรรยา มีบุตร์ผู้หนึ่งเปนชายชื่อขุนส่างเฮือง (ท้าวสนิท)

เจ้าฟ้าโก เมืองปาย. ฝ่ายขุนหลวงบุตร์เจ้าฟ้าโกหล่าน ซึ่งไปเปนสามีเจ้าอุบลวรรณาอยู่ที่นครเชียงใหม่ ไม่สู้สะบายคิดถึงบิดาและญาติพี่น้อง จึ่งได้ทูลลาเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ขอลากลับไปเยี่ยมบิดาและญาติที่แม่ฮ่องสอนชั่วคราว ได้รับอนุญาตจากเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ และสั่งเสียภรรยาเสร็จแล้ว ก็ตระเตรียมสะเบียงพาหนะออกจากนครเชียงใหม่ไปแม่ฮ่องสอน อาศัยอยู่กับเจ้าฟ้าโกหล่านผู้บิดาไม่นานเท่าใด ก็มีเหตุเกิดขึ้น คือ ฉูกีศิริ ผู้รักษาเมืองปายกับเจ้าฟ้าโกหล่านมีสาเหตุไม่ชอบพอกัน ฉูกีศิริจึ่งเข้าไปนครเชียงใหม่นำความทูลเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ว่าเจ้าฟ้าโกหล่านคบคิดกับขุนหลวงบุตร์และชานกะเลเปนขบถจะยกเข้าไปตีนครเชียงใหม่ ได้ตระเตรียมซ่องสุมผู้คนไว้มากมาย ได้ช่องเมื่อใดจะยกมาเมื่อนั้น เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ทรงทราบและกริ้วโกรธมาก เห็นว่าเจ้าฟ้าโกหล่านกับขุนหลวงปราศจากความกตัญญูมีกมลทุจจริตมิได้มีความเคารพเกรงกลัว จึ่งได้สั่งให้ตระเตรียมกองทัพมีจำนวนพลราว ๒๐๐๐ คน แล้วเสด็จกรีฑาพลยกจากนครเชียงใหม่เพื่อมากำจัดเหล่าร้าย เมื่อกองทัพไปถึงแม่ฮ่องสอน เจ้าฟ้าโกหล่านกับขุนหลวงและครอบครัวพากันอพยพหลบหนีข้ามแม่น้ำคง (ซาละวิน) ไปเมืองมอกใหม่ ส่วนชานกะเลและลุงขุนโท้ โป่คำหยี่ จองก่าเชิ่ง เมื่อได้ทราบว่ากองทัพเจ้ากาวิโลรส ฯ มาถึงแม่ฮ่องสอน จึ่งได้พากันรีบมารับกองทัพ และเข้าเฝ้าเจ้ากาวิโลรส ฯ เจ้ากาวิโลรส ฯ ทรงขัดเคืองมากอยู่ จึ่งสั่งให้กักตัวชานกะเลกับพวกไว้มีกระทู้ให้ไต่สวน ชานกะเลกับพวกปฏิเสธ ไม่รับว่าได้รู้เห็นเปนใจกับเจ้าฟ้าโกหล่าน ในชั้นไต่สวนไม่มีหลักฐานเพียงแต่สงสัย จึ่งรับสั่งให้ลุงขุนโท้ โป่คำหยี่ จองก่าเชิ่ง กลับไปดูแลบ้านขุนยวมอยู่ตามเดิม ส่วนชานกะเล

ยังระแวงอยู่ จึ่งได้พาตัวเลิกกองทัพกลับนครเชียงใหม่กักตัวไว้ ๒ ปีเศษ หายกริ้วหมดระแวงสงสัยแล้ว จึ่งมีรับสั่งให้ชานกะเลกลับไปรักษาบ้านขุนยวมตามเดิม

ลุ พ.ศ. ๒๔๑๒ (ร.ศ. ๘๘ จุลศักราช ๑๒๓๑) ฝ่ายเจ้าฟ้าโกหล่านจำเดิมแต่หลบหนีไปแล้ว ได้มั่วสุมประชุมผู้คนตระเตรียมศาสตราวุธสะเบียงอาหารจัดเปนกองทัพขึ้นแล้ว ยกจู่รีบไปเมืองปาย โดยประสงค์จะแก้แค้นอูกีศิริผู้ครองเมืองปายจับตัวฆ่าเสีย ทดแทนในข้อที่อูกีศิริกล่าวโทษ กองทัพเขาประชิดเมืองปายได้ต่อสู้กันเปนสามารถ ชาวเมืองปายไม่ทันเตรียมตัวเลยแตกพ่ายคุมกันไม่ติดอูกีศิริและราษฎรพลเมืองพากันหลบหนีเข้าป่า ส่วนเจ้าฟ้าโกหล่านเมื่อตีเมืองปายแตกก็คิดกำเริบ จึ่งเดิรกองทัพล่วงล้ำเมืองปายเพื่อจะไปตีเชียงใหม่ เข้าเขตต์เชียงใหม่ไปถึงบ้านสะลวงหนองกาย (เขตต์อำเภอแม่ริมเดี๋ยวนี้) เข้าตีปล้นจุดเผาบ้านเรือนราษฎรไหม้เสียหายเปนอันมาก ความทราบถึงเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ จึ่งมีรับสั่งให้เจ้าบุรีรัตน์ (อินทนน) เปนแม่ทัพยกไปปราบ โดยมีพลเข้าตาทัพครั้งนั้นประมาณ ๑๐๐๐ คน กองทัพนครลำพูนยกมาช่วยกองหนึ่งคน ๕๐๐ คน ลำปาง ๑๐๐๐ คน ศิริรวม ๓ กองเปนคน ๒๕๐๐ คน เมื่อได้ฤกษ์ดีจึ่งได้ยกจากนครเชียงใหม่ตรงไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้ปะทะ กับทัพเจ้าฟ้าโกหล่านที่หนองกาย ทัพเจ้าบุรีรัตน์นครเชียงใหม่บุกรุกเข้าตีกองทัพเจ้าฟ้าโกหล่านแตกพ่ายล้มตายเปนอันมาก ที่เหลือรวมทั้งตัวเจ้าฟ้าโกหล่านมีน้อยพากันรีบรุดหลบหนี กองทัพเจ้าบุรีรัตน์รุกไล่ประชิดติดตามตีซ้ำเติมต่อไปจนสุดเขตต์เจ้าฟ้าโกหล่านได้หนีข้ามน้ำคงไปทางเมืองมอกใหม่แดนพะม่า กองทัพเจ้าบุรีรัตน์จึ่งยกกลับคืนเชียงใหม่

ลุ พ.ศ. ๒๔๑๓ (ร.ศ. ๘๙ จุลศักราช ๑๒๓๒) เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ประชวรพิราลัยลง เจ้าบุรีรัตน์ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เปนเจ้าอุปราชรักษาราชการเมืองแล้วได้เลื่อนเปนเจ้าอินทวิชยานนท์

เจ้านครเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ (ร.ศ. ๙๒ จุลศักราช ๑๒๓๕) ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระเจ้าอินทวิชยานนท์

เมื่อพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้านครเชียงใหม่ได้ครองนครเชียงใหม่แล้ว ต่อมา พ.ศ. ๒๔๑๗ (ร.ศ. ๙๓ จุลศักราช ๑๒๓๖) ทรงดำริว่า บ้านแม่ฮ่องสอนตั้งอยู่ใกล้ชิดติดต่อแดนพะม่า มีบ้านเรือนผู้คนเป็นอันมาก สมควรจะยกขึ้นเป็นเมือง มีพ่อเมืองกรมการปกครองดูแลรักษาด่านทางให้กวดขันแข็งแรงยิ่งขึ้น ทรงพระดำริฉะนี้แล้ว จึงรับสั่งให้หาตัวชานกะเลเข้าไปเชียงใหม่ ชานกะเลได้ทราบรับสั่งก็รีบออกจากขุนยวมไปเชียงใหม่เข้าเฝ้าพระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้านครเชียงใหม่ จึงทรงตั้งชานกะเลให้มีบรรดาศักดิ์เป็นพญาสิงหนาถราชา และรับสั่งว่าที่บ้านแม่ฮ่องสอนมีราษฎรตั้งภูมิลำเนาเป็นหลักฐานหนาแน่น ควรยกขึ้นในฐานเป็นเมือง และพญาสิงหนาถราชาเป็นพ่อเมือง แล้วพระราชทานเครื่องยศตามสมควรแก่ตำแหน่ง พญาสิงหนาถราชาได้ทูลลากลับขุนยวมรวบรวมครอบครัวแล้วพาลุงขุนโท้ โป่ดำหยี่ จองก่าเชิ่ง ขึ้นไปตั้งเมืองแม่ฮ่องสอน พญาสิงหนาถราชาได้จัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองสร้างวัดวาอารามและจัดการบุกเบิกแผ้วถางโค่นสร้างที่นาขึ้นเป็นอันมาก บ้านเมืองดำเนินขึ้นสู่ความเจริญเรียบร้อย ทั้งโจรผู้ร้ายก็สงบราบคาบ ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน พญาสิงหนาถราชารักษาการบ้านเมืองได้ประมาณ ๑๐ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ (ร.ศ. ๑๐๓ จุลศักราช ๑๒๔๖) พญาสิงหนาถราชา (ชานกะเล) ป่วยถึงแก่กรรมลง พระเจ้าอินทวิชยานนท์ทรงทราบ จึงทรงตั้งนางเมี๊ยะภรรยาพญาสิงหนาถราชาเป็นผู้ปกครองเมืองแม่ฮ่องสอน และตั้งลุงขุนโท้เป็นพญาขันฑเสมาราชานุรักษ์มีตำแหน่งเป็นที่ปรึกษา เมื่อนางเมี๊ยะได้รับตำแหน่งเป็นผู้ครองเมืองแม่ฮ่องสอนไม่นานเท่าใด ขุนน้อยจื๋วหลานเจ้าฟ้าโกหล่านเมืองมอกใหม่ ได้หนีจากเมืองมอกใหม่เข้ามาอยู่อาศัย สาเหตุที่ขุนน้อยจื๋วหนีเข้ามาเพราะ

ต้องหาว่าก่อการจลาจลที่เมืองมอกใหม่ เมืองยางแดง นางเมียะเห็นว่าเปนญาติกันจึงรับตัวไว้ แล้วมีหนังสือทูลไปยังพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้านครเชียงใหม่ ๆ ได้ทราบเหตุจึงนำความกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ (กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) ซึ่งเวลานั้นทรงจัดราชการมณฑลลาวเฉียง ประทับอยู่ที่นครเชียงใหม่ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ทรงทราบ จึงมีรับสั่งให้พระเจ้าอินทวิชยานนท์สั่งให้นางเมียะส่งตัวขุนน้อยจิ๋วเข้าไปเชียงใหม่ นางเมียะส่งตัวขุนน้อยจิ๋วมาถึงเชียงใหม่แล้ว มีรับสั่งสอบสวนได้ความจริงจึงให้เอาตัวขุนน้อยจิ๋วจำไว้ปีหนึ่งต่อมาขุนน้อยจิ๋วขอถวายสัตย์ยอมเปนข้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จักปฏิบัติราชการโดยซื่อตรงจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึ่งโปรดเกล้า ฯ ปล่อยจากเวรจำ และทรงตั้งให้มีบรรดาศักดิ์เปน พญาอาณาจักร์เขตาภิบาล มีตำแหน่งเปนผู้ช่วยราชการเมืองแม่ฮ่องสอน เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ (ร.ศ. ๑๐๙ จุลศักราช ๑๒๕๒) พญาอาณาจักร์ ได้กราบทูลลาออกไปรับราชการที่เมืองแม่ฮ่องสอนตามหน้าที่

ในคราวนั้นประเทศอังกฤษยกกองทัพมาปราบปรามจลาจลที่จังหวัดกันทรวดี (ยางแดง) อันมีอาณาเขตติดต่อกับเมืองแม่ฮ่องสอน พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ โปรดเกล้า ฯ ให้จมื่นไชยาภรณ์ (ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เปนพระยาพิชิตชาญไชย) พร้อมด้วยเจ้านาย พญา ท้าว แสน คุมพลกำลังออกไปตั้งขัดตาทัพป้องกันรักษาความสงบเรียบร้อยอยู่ชายแดนที่เมืองแม่ฮ่องสอน เมื่อกองทัพอังกฤษได้จังหวัดกันทรวดี ปราบปรามราบคาบยกกลับไปแล้ว จมื่นไชยาภรณ์จึ่งนำกองทัพฝ่ายสยามกลับนครเชียงใหม่

พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้านครเชียงใหม่ได้ทูลเสนอความชอบไปคำหยี่ จองก่าเซิ่ง ว่าไปคำหยี่ จองก่าเซิ่งทั้งสองนายเปนคนเก่าแก่ได้เปนกำลังช่วยราชการเมืองแม่ฮ่องสอนมาโดยความซื่อตรงจงรักภักดีสมควรจะให้มีบรรดาศักดิ์ เพื่อจะได้มีน้ำใจรับราชการรักษาเขตต์แดน

ด้านทางฝ่ายตะวันตกให้กวดขันยิ่งขึ้น พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย จึ่งโปรดเกล้า ๆ ตั้งโป่ค่าหยี่เปน หลวงสุรการไชยชิต รองภาะซึ่งเปน หลวงสุรกิจไชยชาญ เมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๓ (ร.ศ. ๑๐๙ จุลศักราช ๑๒๕๒)

นางเมี๊ยะผู้ครองเมืองแม่ฮ่องสอน ได้สร้างเสริมวัดวาอารามขึ้นอีกหลายแห่ง ทั้งเอาใจทำนุบำรุงไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่ดีมีสุขปราศจากโจรผู้ร้ายและอำนวยการชักนำทำป่าไม้สักส่งไปขายทางพะม่าเปนประโยชน์ได้ผลมาบำรุงบ้านเมืองเจริญยิ่งขึ้น ราษฎรถึงพร้อมด้วยความมั่งคั่งบริบูรณ์พูนสินกว่าที่แล้วมา ส่วนค่าตอไม้ก็ได้จักส่งไปนครเชียงใหม่เสมอมิได้ตั้งค้าง นางเมี๊ยะปกครองมาได้ ๗ ปี

ษัทบอมเบย์
ไม้

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ (ร.ศ. ๑๑๐ จุลศักราช ๑๒๕๓) นางเมี๊ยะป่วยถึงแก่กรรม พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้านครเชียงใหม่จึงตั้งให้พญาขันฑเสมาราชานุรักษ์ (ฮุงจุ่นโห้) เปนพญาพิทักษ์สยามเขตต์ ตำแหน่งพ่อเมืองแม่ฮ่องสอน พญาพิทักษ์สยามเขตต์ได้ปฏิบัติราชการแข็งแรง บ้านเมืองนับว่าเจริญเรียบร้อย แต่ในครั้งนี้การทำป่าไม้ในเมืองแม่ฮ่องสอนได้ตกไปอยู่ในมือบริษัทบอมเบย์เบอร์ม่า ผู้ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยามเปนผู้เช่าทำทั้งหมด ราษฎรจะทำการโดยพลการตนเองอย่างแต่ก่อนหาได้ไม่ ผู้มีทรัพย์สมบัติช้างบางไหลเหเข้าเปนลูกช่วงทำป่าไม้กับบริษัทบอมเบย์เบอร์ม่า จะเปนด้วยวิธีทำเสียเปรียบกันในเชิงการหรือด้วยเหตุใดก็ตาม ภายใน ๑๐ ปีกว่า ๆ พากันขาดทุนป่นปี้ต้องส่งช้างให้เปนสมบัติของบริษัท ผลที่สุดพวกที่ทำป่าไม้ก็ถึงซึ่งความทรุดโทรมกลับเดิรเข้าสู่วิถีแห่งความหายนะไปตาม ๆ กัน

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒ จุลศักราช ๑๒๕๕) พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้านครเชียงใหม่ เลื่อนบรรดาศักดิ์ให้หลวงสุรการไชยชิต (โป่ค่าหยี่) เปนพญาเพ็ชร์เคชสงคราม ตำแหน่งที่ปรึกษาเมืองแม่ฮ่องสอน พระเจ้าอินทวิชยานนท์ถึงพิราลัย พ.ศ. ๒๔๔๐ (ร.ศ.

๑๑๖ จุลศักราช ๑๒๕๙) เจ้าอุปราชได้เป็นเจ้านครเชียงใหม่แทน

ลุ พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙ จุลศักราช ๑๒๖๒) รัฐบาลสยามเริ่มจัดการปกครองมณฑลพายัพ ยกเมืองแม่ฮ่องสอน ขุนยวม เมืองยวม เมืองปาย ขึ้นเป็น ๔ อำเภอ และรวมตั้งขึ้นเป็นบริเวณ เรียกว่าบริเวณเชียงใหม่ตะวันตก ตั้งที่ว่าการบริเวณที่เมืองขุนยวม ขึ้นตรงต่อเค้าสนามหลวงนครเชียงใหม่.

ลุ พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐ จุลศักราช ๑๒๖๓) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าอุปราชเป็นเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ ได้ตั้งให้ขุนหลูบุตรพญาพิทักษ์สยามเขตต์เป็นพญาพิศาลฮ่องสอนกิจ ขุนส่างเฮือง (บุตรหลวงสุรกิจโชยชาญ) เป็นท้าวสนิทฮ่องสอนรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองแม่ฮ่องสอน แต่วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑ จุลศักราช ๑๒๖๔)

ลุ พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒ จุลศักราช ๑๒๖๕) ย้ายบริเวณเชียงใหม่ตะวันตกจากเมืองขุนยวมไปตั้งที่เมืองยวม (แม่สะเรียง ต่อมาเปลี่ยนนามว่าบริเวณพายัพเหนือขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ)

ลุ พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖ จุลศักราช ๑๒๖๙) พญาพิทักษ์สยามเขตต์พ่อเมืองแม่ฮ่องสอนถึงแก่กรรม เจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ตั้งให้พญาพิศาลฮ่องสอนกิจ เป็นพ่อเมืองแม่ฮ่องสอน เมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. เดียวกัน

ลุ พ.ศ. ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙ จุลศักราช ๑๒๗๒) ย้ายที่ว่าการบริเวณพายัพเหนือมาตั้งที่เมืองแม่ฮ่องสอน ต่อมาเปลี่ยนนามว่าเมืองแม่ฮ่องสอน และเปลี่ยนเรียกเมืองแม่ฮ่องสอนว่าจังหวัดแม่ฮ่องสอนดังนี้.